

ՀԱՅԿ. Խ. Ս. Հ. ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄՍԱՏ — ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Պրոֆ. Ս. ՅԵՐՅԵՐՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

XIX—XX դ. դ.

(սրբագրված դասախոսություններ)
ձեռագրի իրավագրով

ՊՐԱԿ I

ՊԵՏԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1938

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

03014404 1 1961

891.99.09
5-5

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

XIX-XX դ.դ.

(ՄՇԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

Վ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

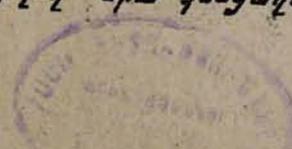
I

Փափազյանը հայ գրականության պատմության մեջ հանդես է յեկել գրեթե նարդոսի հետ միաժամանակ 80-ական թվականների կեսերին:

Այդ ժամանակամիջոցում տիրապետող բուրժուական քննադատները բոլորովին տարբեր վերաբերմունք ցույց տվին նրան. մինչդեռ նարդոսը գրեթե անուշադրության մատնվեց, Փափազյանի վերաբերյալ քննադատությունը բավականաչափ զովասանքներով հանդես յեկավ: Ինչն էր այս յերեվոյթի պատճառը:

Փափազյանը հանդես յեկավ 1883 թվին: Նա իր պատմվածքներում նկարագրեց բացառապես տաճկահայերի կյանքը յեվ դրանց մեջ մի վորոշ չափով արձագանքեց Ռաֆֆու նպիռնալիցիին: Ցեվ վորովհետեվ 80-ական թվականներում հայ բուրժուազիան դեռ տիրապետող էր, ուստի և այդ դասակարգի քննադատները խրախուսում էին այն հեղինակներին, վորոնք այս կամ այն չափով պաշտպանում էին իրենց դասակարգի գաղափարախոսությունը, յեվ վորովհետեվ Փափազյանը վորոշ չափով տուրք է տվել ռաֆֆիական հայտնի գաղափարախոսության, նրանք սկսեցին գովել այդ հեղինակին:

Փափազյանի առաջին քննադատները մեծ զովասանք են խոսում նրա գրական աշխատանքների մասին: Փափազյանի առաջին քննադատները Ռաֆֆուն յեվ Փափազյանին իրար կողքի գնելով ապացուցում են, վոր Փափազյանը իբրև տաճկահայ, արեվմտահայ կյանքին ավելի լավ է ծանոթ քան Ռաֆֆին, տաճկահայերի կյանքին վերաբերվող նրա կենցաղային նկարագրությունները շատ

ալելի իրական են, փաստական յեղ համույիչ, քան Ռաֆֆու մոտ, քան
 Ռաֆֆու յերեվակայական պատկերները: Զեպ մենք կարծում ենք, վոր այս
 կարծիքի մեջ վորոշ ճշմարտություն կա: Ռաֆֆին իր նամակների մեջ
 ել խոստովանվում է, վոր նա տաճկահայ կյանքը լավ չի իմանում, մի
 անգամ, մեկ ամսով թոուսիկ ճանապարհորդություն է կատարել, այն ել
 անցել է յերկու վիշալեթ, նեղ կաճանով, յեղ իր ստացած տպավորու-
 թյունները յերկար շեյին կարող մնալ, վոր կարելի յե այդ բանը մո-
 ռանալ յեղ այս պատճառով ել իր գրվածքների մեջ վորոշ պատ-
 կերներ աղոտ են:

Այնուհետեղ խոսում են այն մասին, վոր շատ շատ անգամներ է
 դիմել այս ուղղությամբ իրեն ոգներու, վոր ճաճկահայաստան գնա յեղ
 ճանոթանա վերջինիս կյանքին, բայց վոր մի ընկերություն. վոր վոր նրան չի
 ոճանդակել: Զեպ Ռաֆֆին ասում է, վոր յես տաճկահայերի կյանքը
 գիտենալով չե՞ կարող պարծեննալ, այդ գիտեցածս շատ թերեղ է, մակերե-
 սային յեղ յես շատ-շատ անգամ կրկնությունների մեջ եմ ընկնում:

Այնպես վոր, Ռաֆֆին իր նամակների մեջ վորոշ շարքով պրաղվում է
 ինքնաքննադատությամբ յեղ սրա մեջ վորոշ ճշտություն կա, վորովհետեղ
 գրողը պետք է իր նյութին մոտ կանգնած լի՞նի. մի անգամ հեղինակը
 ճանապարհորդելով բնական է, վոր նրա նկարագրած պատկերները պետք
 է լինելին աղոտ յեղ վոր համուցեույիչ: Այս տեսակետից Փափազյանն ալելի
 լավ պայմանների մեջ է:

Փափազյանը ծնվել է 1866թ. Վանում, քահանայի ընտանիքում: Ման-
 կությունը անց է կացրել Վանում յեղ սկզբնական կրթությունը նույնպես
 ստացել է Վանում, այնուհետեղ գաղթել է Ռուսահայաստան, ուր յեղ բնակ-
 վել է: Իր կրթությունը շարունակելու համար մտել է Վեյորգյան ձեռարանը
 յեղ նրանից հետո բարձրագույն կրթություն պտանալու համար գնացել է
 Փնեղ յեղ լսել հասարակական գիտություններ յեղ գրականության պատ-
 մություն: Վերադարձել է Հայաստան, յեղել է ուսուցիչ գրականության

առարկայից: Մահացել է 1920 թվին Յերնվանում: Այս համառոտ կենսագրու-
թյունից յեղնելով տեսնում ենք, վոր նա իր մանկութունն անց է կացրել
Վանում, նա իր սկզբնական գործերում որսագործել է իր հիշողությունները
յեկ յեթե նրա սկզբնական գործերը մենք համեմատում ենք Ռաֆֆու գործերի
հետ, տեսնում ենք, վոր Փափազյանի առաջնությունն այն է, վոր ամենա-
հայերի կյանքը շատ լավ գիտե. մի շարք պատկերներ կարելի յե ասել իրակա-
նության լուսանկարչական ճիշտ վերարտադրությունն են:

Սակայն սա նրա պատմվածքների մի կողմն է, բայց կար յեկ Կուտ ու-
ֆրական կողմ, տենդենցիոզ, շափազանցող, իրականությունն աղավաղող:

Այս տեսակետից կարելի յե նրա մի շարք պատմվածքները, համարել ու-
ֆրական: Այդպիսի պատմվածքներ են՝ «Թեթեվ հաճույքներ» «Յենիչերի»
«Ճզնավոր Յեղոն» «Ասթու» յեկ այլն:

Ինչն է այս պատմվածքների մեջ ուֆրականը՝ առաջինը այն, վոր Փա-
փազյանը Ռաֆֆու նման աշխատում է պզգայնական տրամադրություններ հրա-
հրել իր ընթերցողի մեջ, թշնամական վերաբերմունք առաջ բերել դեպի մեր
հարեկան ժողովուրդները՝ հատկապես գեպի թուրքերն ու քրդերը:

Այդպիսով, հայ ժողովուրդին նրանց դեմ գոգոթելու համար Փափազյանն
աշխատում է գունախորել իրականությունն այնպես, տեսարաններն ուժեղացնել
յեկ մարդու հոգեբանության մեջ այնպիսի յերեկույթներ հանդես բերել, վորոնք
վերջի վերջո զեղարվեստը դարձնում են մի տկուր, մերկանքամ, տենդենցիոզ
արոպագանդա, վորն այլևս իրականություն չէ:

Այժմ տեսնենք ինչպես է հանդես գալիս այդ իրականությունը Փա-
փազյանի գործերում: Առաջին պատմվածքի «Թեթեվ հաճույքներ»-ի մեջ
նա նկարագրում է մի բյուրոք բեգ, վորը Հայաստանի գյուղերից մեկի մասով
անցնելու ժամանակ հանկարծ անձրեկի տակ է ընկնում, մտնում է գյուղ
յեկ մի հայ գյուղացու խրճիթում տեսնում է, վոր այդ ընտանիքի ան-
դամներն ունախի կողքին տաքանում են, նա թռնում է տան տիրոջը
կուսցնում, վրան նստում, դարձնում արթո, շորերը շորացնում, հետո հրա-

ճայում, վոր իրեն այդ դրությամբ տանի յեվ իրենց գյուղը հասցնի:

Յեվ հայ գյուղացիին այդ դրությամբ՝ այսինքն շալակած այդ բեգին տանում ե իրենց գյուղը, Ճանապարհին պատահում ե մի հայ հոգեվորանկան, վոր այդ առթիվ գնում ե վալուն գանգատ, իսկ վալին այդ դեպքը լսելով, փոխանակ բարկանալու յեվ միջոցներ ձեռք առնելու այդ բեգի վերաբերյալ, ասում ե՝ այս մարդիկ ինչպես թեթեվ հաճույքներով կարողանում են իրենց կյանքն անցկացնել, իսկ մենք ճանճրանում ենք յեվ վերկված ենք թեթեվ հաճույքներից:

Պատմվածքի բովանդակությունն այս ե: Դուք տեսնում եք, վոր Փափազյանն այս պատմվածքի նյութն այնպես ե դասավորել, վոր պայրութ առաջացնի դեպի բեգը, դեպի շահագործողները: Այդ զայրութն առաջանում ե ընթերցողի մեջ դժվարությամբ, վորովհետեվ նա տեսնում ե, վոր այս դեպքն անբնական ե, շինծու հեղինակը պատմվածքի մեջ քյուրդ բեգին արտաքինով դուրս ե բերել մի ահուելի հսկա, իսկ հային գաղափար յեվ այդ ահուելի հսկան կարողանում ե գաղափար մեջքին նստելով հաճույք ստանալ և հասնել գյուղ:

Այս բոլորը խելքի մոտ բան չի, մանավանդ վոր նա հաջող չի դուրս բերել նայեվ վալիի տիպը: Այսպիսով, այս պատմվածքը գեղարվեստորեն թույլ ե, իսկ գործող անձերից թե այդ խենթ բեգը և թե այդ թեթեվամիտ վալին բացարձիկ յեվ անհավանական մարդիկ են տաճկական իրականության համար:

Նույնը պետք ե ասել նայեվ նրա յերկրորդ պատմվածքի «Յենիչերուն» մասին: Յենիչերին տաճկական զորքի մի մասն ե յեվ այդ զորքի անդամներից մեկի մասին ե պատմում Փափազյանը - թե ինչպես մի Յենիչերի մտնում ե մի հայ տուն յեվ այդ տան հարսին ցանկանում ե բռնաբարել բոլորի ներկայությամբ: Կնոջ ամուսինը չկարողանալով հանդուրժել այդ դրությունը՝ սպանում ե Յենիչերուն յեվ սարսափած այդ վոճրագործությունից դիակը թազցնում են, սակայն այդ ընտանիքի ան-

դամներից մեկը խաչատուր աղան խղճի խայթ զգալով գնում է մի տերտե-
 րի մոտ յեվ խոստովանում իր մեղքը. տերտերն իբր թե մեղքանում է
 յեվ խոստանում է նրա գաղտնիքը պահել. վորոշ ժամանակ անցնելուց
 հետո տերտերը գալիս է խաչատուր աղայի մոտ յեվ ասում է, վոր ինքն
 ուզում է տուն շինել, բայց փող չունի: խաչատուր աղան զգում է, վոր
 թակարդի մեջ է ընկել յեվ վորպեսպի իր մեղքը ճաճկի, իր ամբողջ հա-
 րստությունը համաձայն տերտերի պահանջին մաս մաս տալիս է նրան,
 յեվ իր հարստությունից զրկվում է. յեվ այս բոլորի պատճառն այն է,
 վոր Յենիչերու սպանությունից հետո խաչատուր աղան խղճի խայթ է զգում:

Հիմնական խնդիրը ճիշտ չէ: Ամենից առաջ հոգեբանորեն ճիշտ չի
 խաչատուր աղայի մեջ խղճի խայթի առկայությունը: Նախ վոճիրն ինքը
 չի կատարել յեվ յերկրորդ յեթե այդ վոճիրը չկատարվեր, մեկ ավելի
 մեծ վոճիր պետք է տեղի ունենար՝ հարսի նկատմամբ:

Այս պատմվածքի մեջ փափայլանը տենդենցիով կերպով է տվել իրա-
 կանությունը: Ճիշտ է, վոր յենիչերիները յեվ հայ հոգեվորականությունը
 շատ խայտառակություններ են կատարել, բայց գրական գործի մեջ միայն
 փաստեր չպետք է արձանագրվի, պետք է այդ փաստերը դարձնել համո-
 զեցուցիչ: Մաքսիմ Գորկին ասել է — յեթե հավը տապակում ես փետուր-
 ներով յեվ հետո մատուցանում, այդ հավը չի ուտվի, պետք է տապակելուց
 առաջ մաքրել յեվ հետո տապակել — ուրիշ խոսքով պատմվածքի մեջ յե-
 դաճ փաստերը պետք է հոգեբանական մշակման յենթարկել, այլ կերպ
 այդ փաստերը համոզեցուցիչ չեն դառնա: Տերտերի մասին յեղաճ փաստե-
 րը ճիշտ են, ինչպես յեվ յենիչերու մասին, այնուամենայնիվ այդ պատ-
 մվածքը համոզեցուցիչ չէ այնքան, վորքան խաչատուր աղան, վորն այդ-
 քան հարուստ է, վորը կարող եր կաշառքով կամ այլ միջոցով այդ տեր-
 տերից ապատվել, չի անում, կամ այն, վոր խղճի խայթ է զգում, սա նույն-
 պես արհեստական է: Վերջապես մարդ խղճի խայթ է զգում այն ժամանակ
 յերբ նա մեղավոր է, իսկ այստեղ սպանությունը կատարվել է նրա համար,

վորպեսսի թշնամին վոչնչացի: Այսպիսով պետք է հեղինակը փաստերը այնպես լուսաբանի, վոր համոզեցուցիչ դառնա. ամբողջ հարտությունը մաս մաս տալ այդ տերտերին յեվ վորեվն կերպ ինքնապաշտպանության շքիմել, (մի անգամ միայն գնում է յեպիսկոպոսի մոտ գանգատվելու, այն ել կաշառված է լինում) իրականության չի համապատասխանում:

Արա մեզ ռաֆիականը այն է, վոր ինչպես Ռաֆֆին անպես յեվ Փափայանն աշխատում է վարկաբեկել տաճկական վորքը, աշխատում են ցույց տալ, վոր նա վոչ մի որոնքի չի յենթարկվում, ինչ ուզում այն ել անում է, սրա հետ միասին այստեղ վորոշ չափով ռաֆիականն այն է, վոր աշխատում է դեպի տաճկական վորականը ընթերցողի մեջ առաջացնել ցասում:

Յերրորդ պատմվածքը, վորը նույնպես ռաֆիական վագով է գրված, կոչվում է «Ճգնավոր Յեղո»։ Այս պատմվածքի մեջ Փափայանը տալիս է մի հայ գյուղացու տիպ, վորը վերին աստիճանի բարեպաշտ կրոնամուլ, համեստ մարդ է: Այդ գյուղացին ընկնում է պարտքերի տակ յեվ պարտքերը վճարելու համար ծանապարհվում է Պոլիս աշխատելու: Նրա բացակայության ժամանակ վաշխառուն ոգտվելով կնոջ թուլությունից նրան բռնաբարում է յեվ ունեցվածքը գրավում: Յեվ, ինչպես Նալբանդյանը կասեր, այդ ողախը հանգչում է:

Վերջում այդ հայ գյուղացին վերադառնալով գյուղ վրեժխնդիր է լինում այդ վաշխառույից: «Ճգնավոր Յեղոն» գրվածքով Փափայանը ռաֆիականության սուրբ է տվել՝ գրական ոռմանտիզմն ոգտագործելով:

Ռաֆիական է այս պատմվածքի հիմնական քուլանդակությունը: Համոզեցուցիչ չէ այն, վոր մի անձնավորություն հանկարձակի շարագործ է դառնում:

Ի հարկ է, կյանքի մեջ շատ դեպքեր շատ փաստեր կան, վոր մարդու հոգեբանության մեջ բեկում են առաջ բերում. կարող է մի շատ համբերատար վերջի վերջո դառնալ անհամբեր, կարող է մի շատ մեղմ մարդ դառնալ խիստ, այսպիսի փոփոխություններ մարդու հոգեբանության մեջ լինում է, բայց այս պատմվածքում Ճգնավոր Յեղոյի մի վիճակի անցումը դեպի մյուսը՝ Փափայանը համոզեցուցիչ կերպով չի տվել: Այստեղ նա ոգտագործել է այլեղի

շուտ ռաֆիական ռումանտիզմը: Նրա մոտ էլ տեսնում ենք այս ռո-
մանտիզմը - որինակ՝ «Խենթի» փահպանողական տանուտեր Խաչուն վերջի
վերջո դառնում է մի տեսակ ըմբոստ յեվ հակահառաջարկական գործի
ներկայացուցիչ, Փափազյանն էլ իր «Ճգնափորին» հանկարծ դարձնում է
մարդասպան, բայց թե նրա մեջ ինչ ճանապարհով տեղի ունեցավ այդ հո-
գեկան բեկումը՝ Փափազյանն այս խնդրի վրայով անցնում է հարեվանցի-
որեն:

Հաջորդ պատմվածքը, վորը նույնպես ռաֆիական վորոշ ուղղութիւն
է կրում, սա «Խերան»-ն է: Խերանը մի արհեստավոր է, վորը տաճկա-
հայաստանի ծանր պայմանների «ճանաչող» թողնում է արհեստը յեվ դառ-
նում «ավազակ»: Նա աշխատում է վրեժ լուծել աղաներից, հարուստներից,
պաշտպանելով խեղճերին: Այս պատմվածքի մեջ ռաֆիականն այն է, վոր
Խերանը դառնում է քրդերի թշնամին յեվ շարունակում է պայքարել
նրանց դեմ, վրեժ լուծելով մի աքաղաղ առաջի նրա համար, վոր իր սիրած
կնոջը մի քուրդ փախցրել է:

Ռաֆիականն այս պատմվածքի մեջ նայել այն է, վոր Փափազյանն
աշխատել է վարկաբեկել տաճկական վորքը յեվ պորականներին: Որինակ՝
ինչքան վոր տաճկական գորքն աշխատում է շրջափակել յեվ բռնել Խերա-
նին, վոր մի անգամ այդ նրանց չի հաջողվում, պիճվորների գնդակը Խերանին
չի հասնում: Այսպիսով պորական մարդիկ վենթը նպատակին չեն բռնում,
այս կողմը յեվ տենդենցիոզ նկարագրություն է նպատակն է սույս տալ, վոր
տաճկական վորքը վորքան էլ նշան խփող լինի, այնուամենայնիվ հայերը վո-
րեվե առիթ չունեն վախենալու նրանցից, սա յեվ հայգուկային մտայնություն
պարբեցնելու համար է յեվ բնական է, վոր լիբերալ մտավորականու-
թյունը Փափազյանին պետք է գուլեր նրա այս գործերի համար:

Բնորոշ է նայել «Սաթուն», վոր մի պատմվածք է հայ բողանե-
րի կյանքից: Յերբ մի քուրդ բեզ բռնաբարում է բողա կնոջը:
Այդ կինը դառնում է վրեժառու և իր թուլամորդ ամուսնու հակա-

պատկերը : Այնուհետեւ այդ բոլոր կրօնականներն պէս վրեժ լուծելու համար դիմում եմ միջոցների : Այս գրվածքում Փափազյանն աշխատել է բոլոր կնոջն ու բոլոր տղամարդուն իրար հակադրել , մինչդեռ Մարգոյի ամուսինը մի խնդր անճարակ մարդ է յեւ շահագործողներին դարձել է գերի , բոլոր կրօն հագեցնում է իր վրեժի ծարավն , աշխատում է արրող կարգերի դեմ ընդվզել կռվել :

Այս պատմվածքի մեջ ռաֆիականն այս կնոջ անսպասելի կերպով հերոս դառնալն է : Ռաֆիու մտնել մենք տեսնում ենք թե ինչպես անսպասելի կերպով այս կամ այն մարդը հերոս է դառնում - որինակ « Սամվել »-ի մեջ Աշխենը : Այստեղ ռաֆիականը այն է , վոր այս կնոջ հերոսութիւնը գրվածքի մեջ չի հիմնավորված , թէյեւ այս գրվածքը սուրբ չի վորոշ ռեալիստական գծերից - որինակ՝ թույլ տղամարդու տիպը հանձին Հարությունի : Դա այն անճնավորութիւնն է , վորը բռնակալութիւնը պոհն է դառնում յեւ իրոք բռնակալութիւնը նրան ներքինացնում է : Այս հանգամանքն իր մեջ վորոշ շահով ճշմարտութիւն ունի : Ի հարկե , չի կարելի ասել , վոր Փափազյանի բոլոր պատմվածքները ռաֆիական տենդենցով են գրված : Ի պատիւ Փափազյանի պետք է ասել , վոր նա սկզբնական շրջանում ռաֆիական վորոշ տրամադրութիւններ ավել է , բայց վոչ մի դեպքում նրան բոլորանվեր անճնատուր չի յեղել :

Հիմնականում Փափազյանն իր գործերում մնում է դեմոկրատական հեղինակ յեւ նրա համակրանքն ամբողջապես դեպի աշխատավոր ժողովուրդն է դեպի գյուղացիութիւնը՝ հարկերի տակ ծանրաբեռնված աշխատավորութիւնը : Վոչ միայն բովանդակութեամբ , այլ յեւ գեղարվեստական առումով Փափազյանի գործերը հարյուր տոկոսով ռաֆիական չի կարելի համարել , նրա սկզբնական գործերի մեջ վորոշ ռեալիստական գծեր նկատվում է :

Մի շարք պատմվածքներ ունի նա , վորոնց մասին մենք կը խոսենք , վորտեղ կենցաղի նկարագրութիւնները բավականին ճշգրիտ են :

Յեւ մի շարք գրվածքների մեջ Փափազյանը ցույց է տալիս , վոր ինքը կենցաղագրութեան մեջ բավականին հաջողակ գրիչ ունի , նրա այնպիսի

յարձը, ինչպիսին է « Գրչերային ժամերգութիւնը » - սա մի պատմագիր է.
 Վորի նյութը վանի կյանքից է վերցրել: Թե ինչպես առաջադրել վանում լու-
 սանում, ինչպես է մեռած կյանքը լուսաբայի հետ միասին կամայ կամայ
 սկսում, թարմանում, մարդիկ անցնում են գործի յեղ այլն: Գրվածքն այդ
 վերնագիրն է կրում այն պատճառով, վորովհետեւ նկարագրում է թե ինչպես
 ազամարդիկ է կանաչը գեռ լուսար շրայցած գծում են դեպի ժամ:

Նա այդ դրուստներ անվանում է « Գրչերային ժամերգութիւն »:

Նրա այս վոզը նկարագրութիւնը կյանքի ճշգրիտ պատկերներ են յեղ վոր
 հերցուրանք: Մրանից արելի կարելի է Փափայկանի այն գրվածքները, վոր-
 ածել նա առջիկ է ժողովրդական կյանքի սոցիալական գրութիւն նկարագրութիւնը:

Նրա այնպիսի գործերը, ինչպիսին է « Թելեպ »-ը « Թահնա »-ն « Գա-
 տաստան »-ը յեղ այլն: Այս գործերի մեջ դուք տեսնում եք թե ինչպես նա
 մանրամասնութեան մեջ մտնելով առիտ է տանկահայ իրականութեան, սոցիալական
 գրութեան պատկերները - որիմակ « Զարկահայտաբան »: Նա իր այդ նկարագրու-
 թեանք ժողովրդի պաշտպանում է, սոցյ է առիտ, վոր հարկահայտները այն
 շեն վերցնում, ինչ վոր ծշանակում է, այլ տասնապատիկն են վերցնում:

Նրանց առաջ ժողովուրդը մի հյու հպատակ է, վոր վոր մի կերպ շեն կարողա-
 նում ազատել աուրքերի բեռից: Զեղ վոր նրանք, վորոնք շեն կարողանում
 հարկերը առ, պիկում են իրենց ունեցեալներից, գործիքներից յեղ շատ անգամ
 հարկահաճախից հետո դառնում են ընչապարկ յեղ ապրուստ փնտռելու համար
 դիմում են Տրապիսուն յեղ Պոլիս:

Պատմագիրի այս մասը հիշեցնում է Նալբանդյանի « Զերկրագործութիւն »
 գրվածքի այն մասը, վորտեղ Յալբանդյանը խոսում է պանդխտութեան մասին,
 այն կարող, վորտեղ հարց է արվում թե « Գեպի ուր »-գեպի Պոլիս, Տրապիսուն»
 - « Ինչու համար »: - « Ընայ աշխատելու համար »: Զեղ այսպիսով ողբեր մարում է:

Նույն յեղրակայութեանն է հանգում նայել Փափայկանը: Ընտո պետք է
 առել, վոր Փափայկանն ունի նայել այնպիսի գրվածքներ, վորտեղ նա պատմում
 է իր սոցիալորութիւնները վանքի - որիմակ « Թովի վրա » այս գրվածքը սոցյ է

տալիս, վոր Փափազյանը բազմակամարտ Նկարչական տաղանդ ունի. արշակունի
պետք է նկատել, վոր նրա գործերի մեջ, ճուր հանդես է գալիս շատ հաջողակ
նկարչագրչւած: Այսպիսով մենք տեսնում ենք, վոր նա ունի նկարչական ձիրք:

Վոր միայն լավ է նկարագրում ճուր տեսարանը, այլ լիք փայլարայ թո-
րոսի տիպն է լույ տալիս, մի նավարար, վոր ձեռք է ճուր վրա լիք պիտի
վառնա ճուր վրա, այսպիսով արտահայտում է այն իմաստը ինչ վոր Պատուր-
յանը «Հէյ, նավարար, ինչ ես անում» բանաստեղծութեան մեջ:

Փափազյանը նավարարի հոգեբանութեան վորոշ անկյուններն է թափան-
ցում: Պետք է շեշտել, վոր Փափազյանի առաջին գործերը Ռաֆֆու գործե-
րից տարբերվում են նրանով, վոր նա վորոշ պատմ է հանդես բերում հայ-
դեպ փափառայիտներին, հանդիպեց Գարսապարտի, նրա այնպիսի գործը ինչ-
պիսին է «Բարի աղան» վորտեղ նա տալիս է գյուղական վառիտառուցի տիպը,
յուրյ է տալիս թե ինչպես այդ գյուղական վառիտառուն ճնում է ժողովրդի տրտմանը.
Վերնագրի մեջն էլ վորոշ հեղմանք կա «Բարի աղա», վորն իբրև թե բարութուն
է անում, բայց իրաջ փայտածակ շահագործում է:

Այս գործը հիշեցնում է Ֆերվանդ Ռոյանի «Բարի դահիճը» վորն իր
տոնին կատաղած բարեբաղնուց շողորորում է թե յես պարանն այնպես կը
գտնեմ, վոր կը կորի յեւ դու չես խեղդվի, բայց ստում է: Այնուհետեւ պետք
է առել, վոր Փափազյանն իր այս գործերի մեջ հոգեվորականութեան հանդես
բացարարական վերաբերմունք ունի: Բայց մենք գիտենք, վոր Ռաֆֆու գործերի
մեջ վորոշ տեղերում հոգեվորականները դուրս են բերված իրիտալական ձեւով:

Նրա բոլոր ներսեսները, լինի նա ներսես կաթողիկոս թե յեպիսկոպոս,
Ռիյեմուլյն է, դրական են, Փափազյանի մտտ այսպես չէ, սա վորոշ գո-
վեւե յերեւոյթ է: Հետո պետք է ասենք, վոր Փափազյանի այս գործե-
րի մեջ կա նայեւ մի կողմ, վորը նույնպես նրա առավելութունն է, ուս այն
է, վոր Փափազյանի այս գործերն առօրեական ուսմանտիպի հետ միասին ունին
առաջադասական վորոշ գծեր - շարիխներ: Այն բոլոր դեպքերում, յերբ նա իր
տեսնած, ուսումնասիրած դասերն էրն է տալիս, ուսել կերպով է տալիս, իսկ

այն գեղեցկամբ, յնրբ նա շի ուսումնասիրել, չի տեսել, տալիս է ուսման օրինակ
ձեռնով: Նրա գործերի մեջ վորոշ շահով բնայիտական շունչ յերեվում է:

Փափազյանի սկզբնական շրջանի գործերից ինչ յեզրակացութիւն
կարելի յն հանգնել նրա աշխարհայացքի յեվ գրական քիթքի մասին:

Ախնականն այն է, վոր այս հեղինակը դեմոկրատական հեղինակ է
ժողովրդի շահերը սրտին մոտ ընդունող, վոր նա գրական ապարեկում
պաշտպանում է ասիւնի շատ շահագործվողներին, քան շահագործողներին,
բայց նա այս դեմոկրատական աշխարհայացքի հետ միասին ունի տա-
տանաւէնք յեվ այդ տատանումներից մեկը պետք է համարել նրա աւանդ-
ական ուսման տիպը:

Յնչ գործերի ցայտու կողմերը այն է, վոր նա տուրք է տալիս շուր-
նիւմին, թիւո Նայիոնայիցմին, վոր աշխատում է հայերին թշնամացնել
Թուրքերի յեվ քուրդերի հետ, վոր նրա գործերի մեջ դասակարգային
մտնեցումը բացակայում է:

Յեվ պետք է ասել, վոր գրական տեսանկյունով Փափազյանը հանդես
է յեկել վորպէս մի հեղինակ, վորը կարողացել է իր տրամադրութիւնները
ընթերցողին հաղորդել, հասցնել: Ինչ է նշանակում տաղանդ, տաղանդն այն
է, վոր կարողանում է իր տաքութիւնը, իր շունչը հաղորդել մյուսին:

Փափազյանի սկզբնական գործերից յերեվում է, վոր նա ունի այս
քիթքը, վոր նա իր նկարագրութիւնների մեջ կարողանում է ընթերցողի մեջ
առաջ բերել ցասում:

Փափազյանի աւանդական բնորոշ կողմերից մեկն այն է, վոր նա իր
տանկահայերի կյանքից առանձն գրկածքների մեջ դնում է նույնպէս կնոջ հար-
յը՝ հայ կնոջ ազատագրման խնդիրը: Յա տալիս է հարեմական կնոջ վի-
ճակը, նախապաշարութեանը, սնտրիապաշարութիւնը յեվ ծանրաբեռնված հայ
կնոջ առորյան: Տալիս է թե ինչպէս այդ կնոջ ծանր վիճակն անգրադա-
նում է նույնպէս յերեթանների կրթութեան վրա: Տալիս է փակված հարեմա-
կան կնոջ կյանքի պատկերը յեվ իբրեք հակադրութիւն նրա վիճակի, նա

ցայ և տախ խոյն վորոչ կանանց արարի, վորոնք լըծրուսանում են այդ
պիճակի հանրեայ: Ենզ վորոչնենել սա իոր յերնկոյթ և, սպատարգրան հայ
կինը կյանքի ճեղ թմա քոչուքուն շունի, Փափայցունը տալիս և այդ հայ կը-
նոզ պատիկիքը վորոչ առանձնիկ շքարչոզ ծանկիտե:

Ապատարգրան կինը նրա մտա շկրիկովան բացատուքյուն և:

Այս գրգանքներին նրա ամենարտար գործը « Գինեգործի ազգիկն և և:

Այսանց նա ցույց և տալիս մի վանկի ազգիկ Զանապան անունով,
վոր լըծրուսանում և նախապաշարուճների, անտիպապաշտուքյունների յեվ հե-
տանայ պայմանների դեմ: Նր ամուսնության խնդիրը նա շատ ինքնակամ կեր-
պով և լուծում, շնայան ձեռները պանիանում ևն, վոր նա ունենա հարուստ
փեսայու, բայց նա գնում և իր սիրտ հեռակոյց յեվ ընտրում և իր համար վոր-
պես փեսայու մի մանրակամատի. յեվ յերբ տննում և, վոր Կանի հասա-
րակական կարեկիքը իրեն դեմ և, նա ամուսնու հետ գաղթում և Պոլիս յեվ
աշխատում և այդ ծանր պայմաններում, այդ ոտար պայմաններում, իրեն ա-
վելի ապտա պալ:

Այս տիպը նկարագրելուց Փափայցանը մեծ շահով բտնվել և ժորժ-
Քանդի ազգնությունն տակ: Մի շաբթ ճառերում Զանապանը դեմ և քարս
գալիս բուրժուական կարգերը: Այնպես, վոր ընդ համար առումով Փափայցա-
նի ռափիական շրջանը չի կարելի լոկ ընդորիճափում համարել Ռափիու ազ-
գնություն: Նա միայն նմանվող, փոխ առնող չի յեղել, այլ գորպես տաղանգա-
վոր հեղինակ, ռափիական գոթաառարկուններով աշխատել և վորոչ խնդիրներում
ինքնուրույնություն ցույց տալ: Թիղտ և, ժորժ-Քանդի ազգնությունը յեղել և
նայել Ռափիու « Սալբիի » սյա, վերջինս իր նաանրի միջոցով կրկնում և
ժորժ-Քանդին, բայց վերջի վերջո « Սալբի » հրատարակվել և 1912 թ. Ռա-
փիու մահից 25 տարի հետո, այնպես վոր Փափայցանը շեր կարող Ռափիու
այդ ժորժի ազգնությունն տակ ընկնել: Փափայցանը իր « Գինեգործի ազգիկ »
գրվածքում վորոչ ինքնուրույնություն ցույց և տալիս, աշխատում և կնոզ ապա-
տարգրան խնդիրը տեղափոխել մեր իրականություն մեջ:

Անցյիւնք, վոր Ռաֆֆին Փափազյանի միակ ուսուցիչը չի յեղել յեկ
 սա յե պատճառը, վոր Փափազյանն իր «Հայ գրականութեան պատմու-
 թեան» մեջ քննադատելով Ռաֆֆուն, հատկապէս նրա գրական ուղղութիւնը
 նը՝ ռոմանտիզմը, իր առաջին գրվածքները համարում է ռաֆֆիական յեկ գրա-
 կան ուղղութեան տեսակետից թերի: Ասում է, վոր պարզելով Ռաֆֆու ռոման-
 տիզմից յես այնուհետեւ կարողացել էմ անցնել գրական ռեալիզմին: Նկատվում
 է, վոր իր քննադատութեան մեջ Փափազյանն ի նկատի ունի ձեւական կողմը,
 վոր Ռաֆֆու աշխարհայայքը չի քննադատում: Բայց իր գրական ստեղծագործու-
 թեան մեջ աշխատում է վոր միայն ռաֆֆիական գրական մեթոդները քննադա-
 տել, այլեւ նրա հասարակական աշխարհայայքը: Այս աշխատանքը նա կատա-
 րում է 1905 թ. հեղափոխութեան կապակցութեամբ:

II.

Վոր միայն 1905 թվի հեղափոխութեանն առհասարակ, այլ և դրանից ան-
 միջապէս առաջ տիրող հասարակական տրամադրութեանը բազմական պարզեցումն
 ունեցավ վոր միայն Փափազյանի վրա, այլեւ հանրային այն խնամքի վրա, վորի
 արտահայտիչն էր Փափազյանը: Ինչ որ այդ պարզեցումը նա արտահայտել է
 մի խոշոր վեպի մեջ, վորը կրում է «ԵՄՄ» վերնագիրը, վորը նա գրել յեկ
 հրատարակել է 1902 թվին: «Եմման» մի վեպ է Շվեյարթայի հայ ուսանողների
 կյանքից: Վեպը բազմապաճ է յերեք մասից:

Առաջին մասում Փափազյանն աշխատում է տալ Շվեյարթական ուսանող-
 ղութեան հասարակական յեկ բարոյական վիճակի նկարագրութեանը: Տալիս է այն
 միջավայրը, վորտեղ պատրաստվում են ազգային հայ զործիչները յեկ նրանցից մեկը
 Սուրենյանը, վորի ընկերներին յեկ քաղաքական գաղափարակութեանն է նվիրել իր վեպը:

Յերկրորդ մասում Սուրենյանը նախապատրաստվում է վերաբաննալ հայրենիք
 յեկ կատարել հասարակական գործ: Այդ հասարակական գործը կատարելու համար
 նրան վոգեմարում է մի Շվեյարթի՝ Եմմա անունով:

Այս վեպի մեջ Փափազյանն աշխատել է տալ իր անձնական, ինչ վոր

արձարձել և Արճրունին իր « Եվելինա » վիպակում : Հասարակական գործիչ կնոջ սիրո սպրդակային աստիճանը :

Յերրորդ մասը այն մասն է, յերբ Աուրեմյանը վերադառնում է հայրենիք, կովիս : Հայրենիք վերադառնալով նա իրենց գրող, խումբախատ, ամենից առաջ այցելում է Թիֆլիսի հոյ խմբագրատեղը յնվ իր քննադատական դիտողություններն է գրում բարձուական մամուլի վերաբերյալ : « Եմմա » վեպը ցույց է տալիս, վոր Փափազյանի մեջ վորտ բեկում կատարվել է, նա այլևս Թաֆիու աշակերտը չէ, նա : այլևս լիբերալ բուրժուակայի մամուլի աշխատակիցը չէ յնվ սա յնլ պատճառն է քառնում, վոր լիբերալ քննադատությունը հանձին կեոյի մի հարձակում գործի նրա դեմ : Նա այդ հարձակման, այդ քննադատության միջոցով աշխատում է վորչև ցննել Փափազյանին, նրա ամբողջ գրական գործունեությունը վերոյի հավասարեցնելով :

Կենն իր « Թուսայ գրականության պատմություն » մեջ պարզ ի պարզ ասում է, վոր նա մի յամանակ յեղել է « մշակական », Արճրունու աշխարհայայքի կողմնակից, բայց հետո նրան դավաճանել է յնվ այդ դավաճանական փաստերից մեկը է « Եմմա » վեպը, վորի միջոցով Փափազյանը խիստ քննադատության է յննթարկում բուրժուական թերթերը յնվ այդ թերթերի աշխատակիցներին կեոյին, Համարձում Առաքելյանին Ալեքսանդր Բալանթարյանին յնվ այլն :

Ինչ հասարակական յնվ գրական արժեք ունի « Եմմա » վեպը : Պետք է ասենք, վոր « Եմմա » վեպի հասարակական արժեքն այն է, վոր Փափազյանը արդեն 1905 թվի նախորդակին իր հերոսին՝ Աուրեմյանին տանում է Բաքու : Մենք տեսնում ենք, վոր նրա հերոսը յնվ ինքը Փափազյանը նկատում են Բաքուի բանվորների սոցիալական, քաղաքական ճնշված դրությունը՝ գործապուրկ, կրճատված բանվորին :

Այն հանգամանքը, վոր Փափազյանը 1905 թվի հեղափոխության նախորդակին այս յերեվոյսը նկատում է, սա պարզ ապացույց է այն բանի, վոր Անդրկովկասյան միջավայրի բանվորական շարժումը վորտ չափով նրա աչքերը բաց է ապր յնվ յնթն նրան լիբերալ քննադատությունը հարվածում է՝ հենց այն պատճառով, վոր նրա գործերը բանվորական շարժման թերեկ կնիքը կրում են :

Նրանք հաշվի յեն առել այն դրությունը, վոր Փափազյանը վորտ հա-

մակրանք է ցույց տալիս դեպի բանգորական խնդիրը յեւ վոր ցենզուրայի վորոշ պայ-
մաններում նա շի կարողանում աչատ արտահայտել, այնուամենայնիւ նա իր նպատակ-
ների մեջ վիճակ համակրանք ցույց է տալիս դեպի ուսուցիստ սոցիալիստները:

Հասկացես այդ նամակների մեջ նա խոսում է երգարգ Բեւլամյի մասին, նրա
« 100 տարի հետո » գրվածքի մասին, վոր ուսուցիստական մի վեպ է, վորտեղ հեղի-
նակը պատկերացնում է ապագա հասարակութունը՝ բուրժուական հասարակարգի
տապալումից հետո:

Արանով նա, Փափազյանը ցույց է տալիս, վոր իր համակրանքը սոցիալիս-
տական շարժման կողմն է: Բանգորական խնդրի նկատմամբ նա թշնամական դիրք
չունի, ինչպես Արծրուծին, վորը սոցիալիզմը համարում է թույն, թունաւորված յերե-
վոյթ: Հասարակական տեսակետով բնորոշ է նաեւ վ, վոր Փափազյանը քննադա-
տել է բուրժուական մամուլը, այս քննադատութունը հիշեցնում է Մուրացանի
քննադատութունը:

Մուրացանը իր « Լուսաւորության կենտրոն » վեպում վ. Սարոյանի ամբողջ
գործունեությամբ մերկայանում է բուրժուական մամուլը: Այնպէս վոր այն հարգանքը,
վոր այստեղ հասցնում է Փափազյանը բուրժուական մամուլին, այդ նույն հարգանք
Փափազյանից առաջ կատարել է Մուրացանը իր « Լուսաւորության կենտրոն »
վեպի մեջ: Փափազյանի այս խոշոր գործի մեջ կա սահայն մի կետ, վորը մեծը
կարող ենք անվանել վորպես պատկեր: Այս վեպի մեջ քննադատելով գործիչ-
ներին, հատկապես վորոշ գործիչների նկատմամբ խոշոր կրքոտութուն է հայտնա-
բերում, խիստ անձնական վերաբերմունք է ցույց տալիս, այսպես որինակ գիտեմք»
վեպի 3-րդ մասում նա մի շարք մամուլի աշխատողների հետ անձնական հարկներ
է մտքորում, այս հանգամանքն է պատճառը, վոր Լեոն է իր քննադատության մեջ
այդքան խիստ է քննադատում Փափազյանին, վորովհետեւ Փափազյանն իր գոր-
վածքի մեջ Լեոնին վտարի միջնակ գլուխ նաղրում է: Լեոնն էլ իր հերթին վրայով
վոր այդ ճաղըն իր հասցնելն է, վոր միայն « Ամեն » վեպն է խիստ քննադատում,
այլ ամբողջ Փափազյանին համարում է մի մարդ, վորը գրականութունն
տոտում է, նա այդտեղ բերում է մի գրաբար ցիտատ - վորի միջոցով անհրա-

ե, վոր այդ անմաքոր յերեխային վոր մի դեպքում չպետք է թողնել գրական աս-
 պարեկ մտնել, վորովհետեւ նա աշատուում է գրականութիւնը: Այս կիրքը, վոր
 հանդես է բերել Լեւոն, ցոյց է տալիս, վոր Փափազյանի սլաքները նրան հար-
 վածել են:

Փաւով վեպի գրական գեղարվեստական արժեքին, պետք է ասենք, վոր
 այդ արժեքը պայմանավորված է գրվածքի հասարակական արժեքով: Դարավեր-
 ջի հասարակական կյանքն ներկայացնում է արդէն լճացած, քայքայված մի
 Մըլան, բոլորը ջղային են, կամապուրկ, պրոֆեսորը դասախոսութիւն է կարդում
 ջղայնութեան մասին, մարդկանց հոգեբանութեան մեջ տեղի ցնցում, ջղայնու-
 թիւն, ջլախոսութիւն - նեկրոստոնիա յեւ բնորոշ է, վոր այս միջավայրում չի
 կարելի հասարակական գործիչ պատրաստել յեւ իր յերկրի հերոսներ « Եմման
 յեւ Աուրենյանը » ջղային են, կամապուրկ: Եմման վերին աստիճանի ջղային աղ-
 ջիկ է յեւ նրա ամբողջ ձեարքային համակարգութիւնը մի տեսակ քայքայված
 վիճակում է գտնվում:

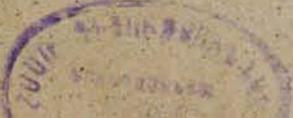
Փափազյանի գեղարվեստական թերութիւնն այն է, վոր այս աղջկանը
 վերագրել է շատ ավելի խոշոր պայքարողի դեր, քան նա ի վիճակի յէ այս պայ-
 քարը իրականութեան մեջ առաջ տանելու: Ինչպես նա յէ նկարագրում Եմմային,
 նա հիվանդու է, ջղային, կամապուրկ, քայք նա նրան տալիս է հոգեկան ուժ,
 կամքի ուժ, Դուք տեսնում եք, վոր այստեղ հակասութիւն գոյութիւն ունի իդ-
 յալի յեւ իրականութեան մեջ. հետո այստեղ Եմմայի բնութագրի մեջ բնորոշ
 է հեղինակի վերաբերմունքը դեպի կնոջ յնդիրը, վոր կինն այստեղ հանդես
 է բերված վորպես պատագրված կին. Եմման չի կատարում իր հարուստ ծնողնե-
 րի կամքը յեւ այս Եմմայի աղջիկը հանդես է գալիս, վորպես հասարակա-
 կան գործիչ: Վոր միայն այդ, այլ յեւ Եմման իր գործունեութեամբ ապտակ է
 տալիս հայ աղջիկներին, վոր իր ոտիւն ի սպաս է դնում հասարակական գործի
 համար: Վերջի վերջը կարելի յէ ասել, վոր Փափազյանն իր այս գործով ցոյց
 է տալիս, վոր հայ բուրժուազիան, հայ կինը ավելի անտարբեր է դեպի հայ
 հոգովորդը, քան մի ոտար աղջիկ:

Վեպի յերկրորդ անձնավորութիւնը Սուրենյանն է: Նա սովորել է հասարակակն ու գիտութիւններ: Նա հասարակական գործիչ է, գրող է, հայ լրագրի թղթակից աշխատակից է: Յեղ Սուրենյանի ամբողջ անձնավորութեան մեջ, նրա ճատերի մեջ Փափազյանը միշտ դնում է վորոշ քննադատական վերաբերմունք դեպի հասարակախ կյանքի վորոշ յերեւոյթը:

Եւմայի անձնավորութեան մեջ, այնպես էլ Սուրենյանի մեջ Փափազյանը մի սայրաթում ունի, սա այն է, վոր Սուրենյանը իբրեւ խոսքի մարդ շարունակ ինքն իրեն հակասում է, այս հակասութիւնը հատկապես առաջ է գալիս այն ժամանակ, յերբ խնդիր է դրվում թե ուսումն ավարտելուց հետո ինչ հասարակական աշխատանքի պետք է լծվի: Նա շարունակ տատանվում է հայրենիք վերադառնա թե մնա Յեւրոպայում: Յեղ այս տատանումը ցույց է տալիս պարզ ի պարզ, վոր իբրեւ հասարակական գործիչ նա բավական հում-յեպ անձնավորութիւն է, նրա համոզմունքները, նրա հասարակական համակրանքները բավականաչափ հեղեղուկ են, փոփոխական: Նա մի թերթ կարգալուց կարող է նրա ազդեցութեան տակ ընկնել յեւ շատ հեղտութեամբ իր վորոշումները փոփոխել, յեղ այս հանգամանքը ցույց է տալիս, վոր նա վորպես հասարակական գործիչ դեռեւս լավ չի կազմակերպված:

Նոյնը պետք է ասել նայել նրա սիրո մասին, նա վերադառնում է դեպի Եւման այն ժամանակ, յերբ Մարթան նրա նախկին սիրած ռուս հեղափոխական աղջիկը, նրան վորպես անսկզբունք տատանվող բնավորութեան տեր անարդու թողել է: Նա նկատել է, վոր Սուրենյանի մեջ կա Համալեւտականութիւն յեղ դա ռուս հեղափոխական աղջկա համար անտանելի յե յեղել: Սուրենյանին վորպես հասարակական գործիչի առաջ է քաշում Վուլկանը, վորը համոզում է Սուրենյանին հայրենիք վերադառնալ յեղ այնտեղ գործել: Փափազյանը Սուրենյանի գործունեութեան դրդապատճառը համարում է Եւմային յեղ հայրենիքի պայմանները, վորոնք ստիպում են Սուրենյանին վերադառնալ իր հայրենիքը յեղ գործել նրա համար:

H. 2224

կոնգրուիցիայի տեսակետից պետք է ասենք, վոր «Յանուարի» իր բա-
 լոր կողմերով հաջող չէ. առաջին մասը վորտեղ խոսում է Եվեյարական
 ուսանողների կյանքի յեղ առորյայի մասին, շատ ավելի արձեքավոր է
 քան վեպի վերջին մասը, վորն ամբողջապես նվիրված է Աուրենյանի ճառե-
 րին: Այդ ճառերում՝ Աուրենյանին հանդես է բերել ավելի հետեւողական,
 քան այն Աուրենյանը, վորը վեպի սկզբում է յերեւում իր միշտ առաջանողական
 հայացքներով: Այնպես, վոր Աուրենյանի գործը յեղ ասածները իրար չեն
 բռնում: Վեպի վերջին մասում նա հանդես է գալիս ավելի վեռական յեղ
 կայուն անճնափորություն, նա դեռ յերեւոյթները շուտումնասիրած, արդեն
 ունի պատրաստի դեղատոմսեր: Որինակ՝ յեկեղծացու յեղ հոգեվորականության
 խնդրում մի շարք տեղեր նա ինքն իրեն հակասում է. մի տեղ ասում է, վոր
 հայ հոգեվորականությունը ժողովրդական լինել չի կարող, մի այլ տեղ ասում է,
 վոր հայ հոգեվորականությունը ժողովրդական է: Այսպիսով նրա աշխարհա-
 յայցը հում-յեպ է: Սա Փափազյանի առաջին մեծ վեպն է, նա սրանից հե-
 առ ուրիշ վեպեր ել է գրել յեղ խոշոր վեպերի մեջ նա վարել է:

Իր այս առաջին վեպի մեջ պարզ յերեւում է, վոր Փափազյանը հա-
 ջող տալիս է այն տեսարանները, յերեւոյթները, վոր նա կյանքի մեջ տեսել է
 -որինակ Եվեյարական ուսանողների կյանքը: Կենդանի կերպով նկարագրում
 է ուսանողների շնչկախաղը, մի ուսանողական յերեւոյթի նկարագրություն
 յեղ այլն: Այդ մասերում նա վերին աստիճանի լավատեղյակ է: Իսկ այն
 դեպքում յերբ նա չի տեսել, չի ուսումնասիրել, անհաջող է տալիս -որինակ
 անհաջող են նրա մոտ վորոշ հոգեբանական փորձեր: անհաջող է այդ Եվե-
 դուհի աղջկա հոգեբանական փորձի նկարագրը: Այդ աղջիկն անբեկել չի
 տեսել, միայն գրքերով է ճանոթացել Արեւելքի հետ յեղ նա իրեն նվիրում է
 մի արեւելյան ժողովրդի հասարակական գործին:

Պետք է ասել, վոր դժգար թեմա է վերցրել Փափազյանը. ի հարկե
 այդպիսի փորձեր կարելի չեն անել, բայց պետք է այն ձեւով կատարել,
 վորպեսզի այդ հոգեբանական յերեւոյթները համոզեցուցիչ լինեն: Այս պրոբլե-

մը վերին աստիճանի հոգեբանական էքզոթիզմն է յնչ հեղինակը գիտէ Ե
 կարողանար նշմարտագան, արագան գարննել գնալքերը: Այս մտքնուր գնալ
 Ե ասեց: Վոր այնքան էլ գնալի մեջ հազար չի: Ենչ հեղինակի միտումը
 խանկել է այս յերնկոյթի մեջ, նրա սուբյեկտիվութիւնը հսկայական դեր է խա-
 ղայել: Ե հարկ է այս գործը վերջի վերջն Փափայլանի գործերի մեջ
 չի կարելի համարել նրա ամենազատ գործերից մեկը, ինչպէս դա փորձու
 է կատարել Լեոն: Նրա այս գործը ցայց է աւելի, վոր նա ունի տաղանդ,
 այս վեպի մեջ բնորոշ է ան փաստը, վոր Սուրենյանը գնալով Բաքու, յեկ-
 րուպետան կյանքից հետո չի հրապարակում բուրժուական միջավայրով, այլ
 գնում է զազատ աշխատելու: Այս կողմից Փափայլանի հերոսը Ենչու-
 պա դալուց հետո վերադառնում է զազատ յեկ այնտեղ է գործում յեկ սա-
 բնորոշ է նրա աշխարհայայցի համար: Այս բեկումը վոր նա առաջ է բե-
 յում իր հերոսի հոգեբանական մեջ Փափայլանի համար բնական է,
 վարով հետեւ նա վերջի վերջն զեմոկրատական գրող է յեկ նա իր հերոսին
 ուղարկում է ժողովրդի մեջ գործելու համար:

Այս անսահեանից բնորոշ է նայել նրա «Անգեա» անունով գրվածը,
 վոր խոսում է այն մասին, վոր մարդկանց արժանիքներն այն է, վոր նրանք
 պահում են իրենց ժողովրդի շահերի համար; Այս այն գաղափարն է, վորը
 կա Սուրայանի մոտ նրա «Բայր Աննա» յեկ «Անգրեան Երկն»-ում, վորտեղ
 այն միտքն է արժարեման, թե ավելի լավ է մեկը պահել, քան շատերն
 ոգույն, ինչպէս սա անում է Ռուպանը:

«Աննա» վոր հասարակական միտումները Փափայլանն ավելի զար-
 զայրոյ 1905 թվին հեղափոխութեան կապակցութեամբ: «Աննա»-ի մեջ յե-
 դան հակահայրաշարժական յեկ հակա-բուրժուական տարրերը, Փափայլանն
 ավելի վարող արտահայտել յերբ ականաան յեղով 1905 թվի հեղափոխութեամբ:

Այս հեղափոխութեամբ Փափայլանի համար մի խթան դարձաւ, վորպէսպի
 նա իրեն համար պարզի մի շարք ընդառնական, հասարակական խնդիրներ, նա
 կողմնորոշելից միապետութեան նկատմամբ, կապիտալիզմի նիստումներն յեկ իր

գործերի մեջ քննադատուեց թե մեկը յեւ թե մյուսը յեւ ընդունեց Վրացի
 քաղաքական շիրք: Դա վորոշ չափով յերեւում է նրա մի շարք սիմվոլիս-
 տական պատմվածքներից, վորոնց մեջ նա ցենզուրական պայմաններին նկա-
 տի առնելով վորոշ թագնված յեզանկով իր վերաբերմունքը, իր խոսքը և
 ասում միապետութեան վերաբերյալ յեւ կապիտալիզմի վերաբերյալ:

Զարոյում է մեկի յեւ մյուսի դեմ պայքար յեւ ըմբոստացում:

Այսպիսի պատմվածքներից կարելի յէ հիշատակել «Վիշապ»-ը յեւ
 «Ըմբոստի մահ»-ը: Վերջինս հիշեցնում է ռուսական գրող Գարիշինի մի
 պատմվածքը, վորտեղ նույնպես սիմվոլիկ ձևով խոսում է միապետական
 Ռուսաստանի հեղձուցիչ ~~կառավարման~~ մթնոլորտի դեմ: Փափազյանի տեսա-
 կետները շատ ավելի ցայտուն կերպով յերեւում են, յերբ նա վերադառնում է գյուղա-
 ցիական յեւ բանվորական խնդիրներով: Գյուղացիական հարցով նա վերադառնում
 է «Գյուղից» պատմվածքաշարի մեջ, իսկ բանվորական խնդրով «Մշուղ» պատմ-
 վածքում:

Փափազյանի «Գյուղից» պատմվածքաշարը նրա գրական կարեւոր գոր-
 ծերից մեկն է: Այս գրվածքում Փափազյանն առաջին անգամ գրում է հայ
 գյուղի հետ կապված մի շարք կարեւորագույն խնդիրների մասին: Վորոնք են
 այդ խնդիրները: Առաջին նրա վերաբերմունքը հողի հարցի, ագրարային խնդրի
 վերաբերյալ: Յերկրորդ նա քննադատում է բյուրոկրատիային: Յերրորդ նա պատ-
 կերացնում է վաշխառութունը յեւ շորրորդ ընդհանուր հաշվեհարդար է կա-
 տարում գյուղի կուլտուրական պայմանների մասին:

Այս չորս կետերի մեջ ել պետք է տեսնել «Գյուղից» պատմվածաշարի
 հասարակական, քաղաքական արժեքը: Նախ հողի խնդրում Փափազյանը Հայ
 գյուղի ամենացավոտ հարցը համարում է սակավահողութունը: Բոլոր լավ հո-
 դերը գտնվում են բուրժուաչիայի ձեռքին, արքունական տան ձեռքին, պե-
 տութեան ձեռքին, հոգեվորականութեան ձեռքին կալվածատիրութեան ձեռքին:

Գյուղացուն մնում է քարքարոտ, խոպան, անզրտի հողերը, կամ բուրո-
 վին գյուղացին հող չունի: Այս խնդիրը նա իր «Հողի արշախառնակ» կեր-

«... զառն շատ պատկերապետ տալիս է իր «... անունն արմատի»-ի տրոպի...

Այս տրոպի մեջ փափապյանը տալիս է թե ինչպես գյուղացին կորվ է ունենում հողի հետ, իր քրտինքով, իր աշխատանքով այդ խոտան հողը մշակելու, բայց թե ինչպես մշակելուց հետո արդյունքն ինքը չի վաստակում, այլ նրա ձեռքից խլում են ու նրա գլխին տալիս։
Ի հարկե այստեղ փափապյանը մի անհատական յերեվույթի մասին է խոսում, բայց իրոք սա մի ընդհանուր յերեվույթ է։ Բոլոր գյուղացիների վիճակն այս է, վոր իրոք մշակում են, բայց արդյունքը վաճելում են կալվածատերերը։

Փափապյանի գործի մեջ վերջի վերջո գյուղացիական ըմբոստումները, գյուղացիական քաղաքական ապստամբությունը, ըպակառուց է, գյուղը պասսիվ դիրք է բռնում իր վիճակի հանդեպ յեվ դժգոհում է խոտի միջոցով կալվածատիրության դեմ, միապետության դեմ, վորեվ անհատական յերույթ փափապյանն ի վիճակի չի յեղել տալու։ Հողի հետ կապված են նայել անտառի խնդիրը, շինանյութերի խնդիրը, հայտնի յե, վոր հայ գյուղացին այս տեսակետից շատ եր տուժում, դեռ մուրացանն իր «Առաքյալ» վիպակի մեջ խոսում է թե գյուղացին ինչպես եր տուժում, վոր նա պետական անտառից հնարավորություն չուներ ոգտվելու, վոր նրանից, պետական անտառից ոգտվելու համար, փող էլին գատանջում, ուստի այդ անտառից ոգտվում էլին հարուստները, վորովհետեվ միայն նրանք էլին, վոր հնարավորություն ունեյին փողի միջոցով տուժակ գնելու։ Այս կարգապահությանը փափապյանը նկարագրում է թե ինչպես գյուղացին ապրում եր խորխուղ խորեխում, թե ինչպես տան տանիքը ծուռ ու մուռ փայտից եր, վորովհետեվ անտառից ոգտվելու համար նա կամ պեճ է փող ունենար կամ բռներ գողության ծանապարհը, իսկ այդ գողության համար ել նրան բռնում տուգանում էլին, շատ անգամ ագեթի մեծ գումարով, քան արժեք փայտը։

Այսպիսի մի դեպք է նկարագրում Փափապյանն իր պատմվածքում։
Հողի խնդրի հետ կապված եր նայել կաշառակերության խնդիրը։

այս կապակցութեամբ Փափայանը մի տեղ ակնարկում է այն մասին, վոր մեր գյուղացիները մեծ կարգ ունեն պետական հողեր սեպտեմբերին:

Սա բոլոր է գլխավորում է օրենսդրության գծով յեղ Փափայանը չի թարգման այդ: Արտաձեռնից որոշել միայն կարող էր հարուստը: Մենք գիտենք, վոր մեր գրականության մեջ այս հանգամանքը տեղ է գտել:

Հովհաննես Թումանյանը, Պաղարու Եղայանը նույնպես այդ դրույթունը հիշատակելով գեթ են ցարս ցարին թաղաքներին, կալվածատերերին յեղ այս յերկուսն էլ ավելի խիստ գայե՞ծրով են նկարագրում յեղ ըմբոստանում:

Վերջի վերջը Գառնիկ Սիբիր է բռնում, վորովհետեւ ըմբոստանում է կալվածատերերի գնա: Փափայանի գրվածքների մեջ ըմբոստանում կա վաղատուների գնա ուղղված:

Գրքորդ յեղ կրք, վորն ուսումնասիրել է իր պատմվածքներում Փափայանը, սա քյուրդիստանի յեղիրն է: 1905 թ. հեղափոխութունը շատ խիստ կերպով է գնում բյուրոկրատիայի յեղիրը՝ նրան միտելու, վորքան չարանքու քաղ էր անում է ենինն իր հորվածների մեջ, յեղ ահա Փափայանը հասկապես 1905 թ. հեղափոխութան կապակցութեամբ իր պատմվածքների մեջ խիստ վերաբերմունք է ցույց տալիս հանդեպ բյուրոկրատիայի: Իսկապես բյուրոկրատիան նրա մոտ դուրս է բերված վորպես ժողովրդի թշնամի, վոր նա իբրեւ մի պարապիտ ժողովրդի մարմնի հյուսիսին է նեղում յեղ ուստ չի տալիս, վոր նա ամբողջապես վնասարարական տարր է:

Բյուրոկրատիայի գործի մեջ Փափայանն ամենախայտառակ կողմը համարում է կաշառակերութունը: Այդ կաշառակերները աշխատանքի գնալուց ավելի շատ իրենց հույսը դնում են կաշառքի վրա, քան ուժիկի, ավելի որինական կաշառքն են համարում քան ուժիկը, վստահ չինելով, վոր պետք է թալանեն յեղ տասնապատիկ ավելին վերցնեն քան ուժիկը կարող է տալ նրանց: Նույն այս չինովելի-բյուրոկրատներն ուրախ են լինում, վոր գյուղացիները վորող վանցառութուններ են կատարում, վորովհետեւ դա հնարավորութուն է տալիս նրանց կաշառք վերցնելու յեղ այս

ե պատճառը, վոր վորքեք յերեվոյն փոխանակ կանխելու նրանք թույլ են տալիս, վոր այդ յերեվոյնը կատարվի - որինակ՝ անտառապահները շատ լաւ նկատում էին վոր գյուղացին մտալ անտառ փայտ բողանալու, նրանք նույնիսկ հնարավորութեանն էին ստեղծում, վոր գյուղացին անտառ մտնի փայտ կտրի, իսկ յերբ փայտը շաւտփան գյուղացին անտառից դուրս եր գալիս, անտառապահը նրանից տոմս է պահանջում յեզ վորովհետեւ գյուղացին տոմս չի ունենում, ահա այս ձեւով նրա համար կաշառքի դուռ է բացվում:

Այս յերեվոյնը վոր միայն մեր գրականութեան մեջ է գտնել, այլեւ ուտար գրականութեան մեջ: Ար տիպին ձեռնառու յե, վորքեքի վերջում, սպաս կողմեր շատ լինեն, վորքեքի ինչպես ժողովրդական առջին է ստում « Գրտար ջրում կարողանան ձուկ վորսալ »: Կաշառքի փաստը փաստապէս շատ լաւ է տալիս, նրա մտ կաշառքը շատ մեծ ուժ ունի յեզ ինչպես ժողովրդական առջին է ստում « Մութ տեղը լույս է տալիս » բոլոր դեմերը թայ է անում յեզ ահա այս կոչի կաշառքը առասկան գրականութեան մեջ ել շատ մեծ տեղ է բռնել - որինակ՝ Գոգոյի « Ռեվիզոր »-ի մեջ աստիճանավորները բոլորն ել կաշառքի են:

Փափայլանի մտ շատ բնորոշ կերպով ապացու յեզ հարուստ գյուղացու գրութեանն իրարից տարբերվում է: Փափայլանի հարուստներից մեկն ասում է, վոր « Պետական շինովնիկներն իմ նյութերն են, իմ ծառաներն են » արանով ուսում է առել, վոր փողն ամեն ինչ կարող է անել, վոր շինովնիկները կաշառակն են, յերբ գուրն ել գտնեն, ինքը շոր դուրս կգա: Ինչ վերջի վերջը այն հնարավորութեանը, վորն ունի կուլակը, այդ հնարավորութեանց միանգամայն գուրի է շքավոր գյուղացին, սրա համար ել նա իրեն վարկաւ է պահում, կծկված, իսկ հարուստը գյուղի կուլակը վախ չունի: Ինքն գյուղը մի աստիճանավոր է գալիս, շքավորը վախենում է, վոր անպայման մի սրտաբարեկամ գալիս կբերեն, իսկ հարուստը վախ չունի:

Ինչորոգ խնդիրը, վորն ուսումնասիրել է իր « Գյուղի » պատմվածաշարում Փափայլանը, սա վաղիստապետ խնդիրն է: Կարուստ գյուղացիները, վորոնք պարտք են տալիս գյուղացիներին՝ ասում են ապրիլի, 20-25 տոկոս յեր-

բեճն չի շատ ակնքը: Ան հոյս է տալու, վոր վարձատուջութունը Փափազյանի նկատարած գյուղում մի ծախարուն յերեկոյսն է. գյուղացին գողի կարգը է պոս յեղ այդ կարիքը բախարարելու համար նա գնում է վաշխառույի մոտ:

Վաշխառուն Փափազյանի համար գյուղի ամենամեծ չարիքն է, և որպէս անկ վաշխառուն վոր միայն տնտեսացես է շահագործում գյուղացուն, այլեւ բարոյացես նրան դարձնում է իր սարուկը:

Փափազյանը սույն է տալիս, վոր վաշխառուների նկատմամբ պետութիւնը վոր մի միջոց չի գործադրում, վոր պետութիւնը վաշխառուների նկատմամբ աչքերը փակած է հանգես գալիս յեղ վոր վերջի վերջը գյուղի վաշխառուն գյուղում ունի բարձր դիրք:

Չորրորդ խնդիրը — սա գյուղի ընդհանուր կուլտուրական վիճակն է:

Յեղն համեմատելու լինենք Պառլյանի գյուղը Փափազյանի գյուղի հետ, պարզ կը տեսնենք, վոր Փափազյանի գյուղը շատ ավելի քայքայված է, շատ ավելի տնտեսացես կազմալուծված մի վիճակն է ներկայացնում: Պառլյանի գյուղում ուսուցիչը հանգեսն է գալիս, վորպես հասարակական ղեկավար յեղ իդյալական գործիչ, իսկ Փափազյանի մոտ ուսուցիչը հարբեցողութեամբ է սբաղվում յեղ իրեն արդարացնում է, վոր պետք է հարբել, այլ կերպ չի կարելի ապրել, պետք է անգիտակից լինել, վորպեսպի այս բոլորը հրնարավոր լինի տանել: Յեղ առհասարակ աչկոհողը գյուղի ամենամեծ չարիքն է. Փափազյանի գյուղում մեծից մինչեւ փոքրը խմում են հացի ողի, սա ճշանակում է, վոր գյուղի բարոյական վիճակը ծանր է յեղ չարիքի դեմ նրանք չեն կարողանում ծառանալ ու աշխատում են հարբել, մոռանալու համար այդ բոլորը:

Փափազյանի այս պատմվածաշարի բացն այն է, վոր նա գյուղի մեջ հ նկատել վորոշ ուժեր, վորոնք գյուղում հասունանում, կոպում են:

Նա տպել է պասսիվ գյուղը, նա չի տպել նրա մեջ ծառայող ուժերը, և ուժերը, վորոնք 1905 թվի հեղափոխութեան ժամանակ ծառայած կալվածատուներին դեմ յեղ պրոլետարիատի հետ միասին ընդվզումներ կատարեցին:

Գյուղի բարոյական յեւ տնտեսական դրութեան մասին տված իր նկարագրով Փափապյանը ճիշտ տալիս է, վոր գյուղական կյանքում, ալիսուրիկ բայի մյուս չարիքը անգրագիտութիւնն է: Հատկապէս գյուղի ուսուցիչը գյուղում դիրք է գրավում, վորովհետեւ նա լեզու գիտէ:

Վորն է «Գյուղից» պատմվածաշարի գրական արժեքը. փետք է ասենք, վոր Փափապյանի ռեալիստական յերկերի մեջ այս գրվածքը աչքի ընկնող տեղ է բռնում: Փափապյանի գեղարվեստական մեթոդը այստեղ ռեալիստն է: Նա բավական լավ գիտէ գյուղական միջավայրը, նա գյուղացիներին խոսեցնում է բնորոշ մի լեզվով, վորն ամենալավ միջոցն է գյուղացիների հոգեբանութիւնը տալու համար: Բայի այս Փափապյանը բանեցնում է նախել մի օրամիտ հոգեբանական միջոց «Յերեխաների խաղ» պատմվածքի մեջ տալիս է թե ինչպէս իրար հետ խաղապող յերեխաներն իրենց խաղի միջոցով տալիս են գյուղի հասարակական, քաղաքական պիճակը: «Յերեխաների խաղ» պատմվածքի մեջ տանուտերի դերը խաղապող յերեխան յեւ կաշառք է վերսրնում յեւ ձեռնում է յեւ հայհոյում, սրանով պուշյ է տալիս, վոր յերեխաներն ինչ վոր տեսնում են, այն եւ սովորում են յեւ յերեխաների այս խաղի մեջ հիմնական տեղը կաշառքն է բռնում յեւ ինչ վոր անարդարացի գործ են անում, կաշառքի միջոցով ապաստում են: Հետո խաղի «Յերեխաների խաղ» պատմվածքից նա ունի մի այլ պատմվածք յեւս, վորը «Գուլա քար» վերնագիրն է կրում: Ադտեղ նա տալիս է մի վաղխառու յայտ Հարեթ աղա անունով: Աս Փափապյանի լավ գծագրած կուլակի տիպն է: Նա վոր միայն վաղխառու յե այլեւ իշխանապետներից մեկը, նա վոր միայն պարտք է ուզում, այլեւ ճրի աշխատանք: Հարեթ աղան մի ամբողջ յրջանի տերն ու տիրակալն է յեւ վաղխառուական կապիտալի ամենապայտուն ներկայացուցիչը:

Այս պատմվածքի մեջ է, վոր Փափապյանը բարձրատեսակ գյուղացու դժգոհութեան վորոշ նարագրութեան է տալիս: Գարս յեղբայրներ ճառագում են Հարեթ աղայի դեմ յեւ սպանելով նրան իրենք զաշառք են ընկնում:

Աս դրութեանը հիշեցնում է Գալստիան Աղայանի «Յերեխա քաղ»

վեպը, ուր Արցունամբը Ճաղարանց Թարթուր գետ կովելու համար զաշաղէ ընկնում: Գրվածքի գեղարվեստական արժեքը վերջելիս, պետք է ասենք, վոր ընթերցողը մի անբողջական տպավորություն չի ստանում գյուղից: Մի շարք խրնդիրները մեզ Փափազյանը վերապէս, մանր բուրձուական դեմոկրատական գրող հակասությունների մեջ է ընկնում, նստում է յերկու արժուր վրա յեվ վարմանայի շէ, վոր նրա այս գիրքը ճրատարակեց Կովկասահայոց հարեդործական ընկերությունը, ձկնատի առնելով վոր Փափազյանը միապետությանն ու բուրձուակային քննադատելով՝ միանգամայն չի միտում նրանց: Որինակ՝ յերբ բուրձուակային խիստ քննադատում է, միաժամանակ Փափազյանը միջոցներ է փնտրում մեղմեցնելու իր հարվածները: Որինակ - Ազոմունի վորդուն բյուրոկրատի մեկը վերցնում է կրթություն տալու համար, վոր նրանից «լավ մարդ» դուրս բերի:

Յեթե, «Գյուղից» պատմվածաշարի մեջ Փափազյանը խոսում է գյուղացիության մասին «Մշուշ»-ի մեջ նա քննարկում է բանվորության խնդիրը:

Նա «Մշուշ» պատմվածքը վերոշ շափով հիշեցնում է Ազապյանի «Աստիճի գանգառը» այստեղ եւ գյուղացին ստրկված է լինում պանդուխտ դառնալ, գյուղը թողնում է, գնում քաղաք, շայ քաղաքն եւ դառնում է նրա համար գերեզման:

Փափազյանի այս գրվածքի մեջ հերոսը Ասեփանն է, վորը պանդխտանում է դեպի հագու, բայց հագվում չի կարողանում դառնալ պրոֆեսիոնալ քանվոր, շարունակ յերապում է գյուղի մասին յեվ այս յերապների պատճառով եւ իր գործը լավ չի կատարում յեվ վանդում են գործարանից. դառնում է գործազուրկ: Փափազյանի պատմելով գործազուրկությունը նրա համար դառնում է մի շարք բարոյական արատների պատճառ յեվ վերջը նրան մեռցնում է: Ասեփանը յերապում է գյուղի մասին, այն գյուղի վորից նա փախել է: Այնպես վոր գրվածքը վերին աստիճանի հոռետեսական տպավորություն է թողնում: Գյուղում ապրել չի լինի, քաղաքը գերեզման է, ուր գնալ, յեվ այս հոռետեսությունը շատ բնական է Փափազյանի հասարակ-

կական, քաղաքական աշխարհայացքի համար: Իբրև մանր Բուրժուական և մեկրատ նա քայքայվող գյուղի առաջ չի կարողանում ճանապարհ գծել յեւ հագուն, ուր բանվորները կապմակերպված մի նոր աշխարհ են ստեղծում, այս հագվում Ստեփանը տեղ չի գտնում ապրելու համար: Այս գրվածքի մեջ ել նույն տենդենցն է իշխում, ինչ վոր «Եմմայի» մեջ. այնտեղ նույնպես ցույց է տրվում, վոր Սուրենյանը Բագրի միջավայրից փախչում է դեպի գավառ, դեպի հեռաժամայ «արևելքը»: Փախալյանը նույն բողոքը, նույն դժգոհությունն է ցույց տալիս արդյունաբերական քաղաքի նկատմամբ, ինչպես Մուրաչանն իր գրվածքներում Ֆրոտ քաղաքը համեմատելով գեղեցկանիստ գյուղի հետ, հեղինակի համակրանքը այստեղ գյուղի կողմն է:

Գալով գրվածքի գեղարվեստական արժեքին պետք է ասենք, վոր Փախալյանն առհասարակ պատմել գիտե, նա կարողանում է դիտածը նկարագրել, նրա գրվածքների մեջ փաստական կողմը մեծ մասամբ ձիշտ է գրված, նրա մոտ հաճախ կաղում է հոգեբանական նկարագրությունները: Որինակ «Մշուշ»-ի մեջ չի ապացուցում, վոր գյուղից փախչող Ատեփանը ինչի նորից իդյալականացնում է այդ գյուղը: Քիտականորեն միանգամայն անհամուցեցուցիչ է, յերբ Ատեփանը հագվի մեջ միայնակ է մնում, յերբ հեղինակը նրան չի տանում բանվորական միջավայր, ուր նա կը դառնար պրոֆեսիոնալ վաճվոր: Ատեփանը հագվում մնում է մեկ մեծակ, նրան չենք տեսնում կուլեկտիվի մեջ, ինչու, միքե ընկերներ չկան, վաճվորներ նա մեծակ չմնա յեւ այդ մեծակությունը չդառնա նրա համար փլուզման պատճառ:

Այնպես, վոր այս տենդենցը կա՝ ինչպես է լինի, գյուղից փախչողը քաղաքում ապրել չ'կարողանա. հեղինակն ուզում է գյուղացուն կապել գյուղի հետ, վորովհետեւ Փախալյանն ել Մուրաչանի նման գյուղացու առջնաշարը համարում է ապագային շարիք:

1905 թվի հեղափոխության կապակցությամբ քաղաքյանը գրեց նայել յերեւո գործ, վորտեցից մեկն դրամատիկական ժանրին է պատկանում յեւ կոչվում է «Մայր» մյուսը վիպական ժանր է վերնագրված «Մովսիսի»:

«ժայռը» գրված է 1905 թ. հեղափոխության կապակցությամբ: «ժայռ»-ը, ինչպես ասացինք, պատկանում է դրամատիկական ժանրին: Սա քաղաքական մի դրամա յե այն իմաստով վոր Յնգոնը Երևանի «Սեր յեկ խար-գապանք»-ը անվանում է քաղաքական դրամա: Այստեղ էլ սերը խափանվում է քաղաքական արժեքաբեկների պատճառով: 1905 թ. հեղափոխությունից հետո «ժայռ»-ը մեր հասարականության համար ծանայել է իբրև ազատային գրականության նմուշ: Այս դրաման մեծ մասամբ խաղաղվել է քաղաքներում, սիրող յերթասարդությունը բեմի վրա հաճախ ներկայացրել է այս դրաման: Վոր միայն մեր բեմի վրա, այլևս վրացական բեմի վրա «ժայռ»-ը բազմակն ընդունված մի պիես է յեղել յեկ ինչպես Սանդուկյանի «Պեպո» յի համար է ասված, թե կարծես վրացական կյանքից է առնված, նույնը յեկ ասվել է «ժայռ»-ի մասին: Սա նշանակում է, վոր Փափաղյանին հաջողվել է բազմակնին կենսունակ, հրատապ մի թեմս վերցնել, մեկն այն թեմաներից, վորը վոր միայն զուտ հայկական կյանքի համար է արժեքավոր, այլ յեկ ներդրողական կյանքի:

Անկենից առաջ բնորոշ է «ժայռ»-ի վերնագիրը, այս վերնագիրը ունի գրականության մեղ գործ են անում ուրիշ գրողներ յեվս:

Տյուտչեվը բանաստեղծության մեղ, Մաքսիմ Գորկին վրացագրության մեղ: «ժայռ»-ը սա ունի միայնության սիմվոլն է, միջոցով Տյուտչեվն իբրև միայնության «ժայռ»-ը համարում է անխորտակելի Մաքսիմ Գորկին, վորպես պրոլետարիան վրացասան «ժայռ»-ը համարում է խորտակելի յեկ իր պատմվածքի վերնագիրը դնում է «խորտակված ժայռ» այսինքն խորտակված միայնություն: Մաքսիմ Գորկին տալիս է թե ինչպես ծովի ալիքները գալիս են «ժայռ»-ի դեմ, մի սերունդ խփվում է ժայռին յեկ փշրվում, գալիս է յերկրորդը, յերրորդը նույնպես փշրվում, բայց ինչնորոգ ալիքը խփում է ժայռին յեկ խորտակում նրան: Սա սիմվոլիկ գրվածք է, Մաքսիմ Գորկին տալիս է հեղափոխականների պայքարը ցարիզմի դեմ յեկ 1905 թվի կապակցությամբ նա

զում է. վոր վերջի վերջո յայսը պետք է խորտակի:

Այս հանրահաշակ վերնագիրը տվել է Փափազյանը նայել իր պիեսին:

Յեկ պետք է ասենք, վոր Փափազյանի պիեսի մեջ ժայռը չի խորտակվում, ընդհակառակն այստեղ տրվել է, վոր ժայռի դեմ պայքարող աշխարհը իրենք են վշրվում յեկ իսկապես պիեսի հերոսը, Ալեքսանդրը բանդ է տարվում ճիշտ այնպես, ինչպես «Պեպո»-յի մեջ, Պեպոն վոստիկանության կողմից առաջնորդվում է դեպի Մետերի «աշխարհի բաների մասին փիլե անելու համար»:

Մի քանի խոսքով հիշեցնենք ժայռի համառու բովանդակությունը: «ժայռ» գրվածքը կյանքից առած մի պատմություն է: Առջատապան կալվածատեր Սահակ աղան պարտքի տակ է ընկնում յեկ նրա պարտապանն է հանդիսանում Գրիգոր աղան, վորն իր բոլոր հատկանիշներով հիշեցնում է Փափազյանի Հարեթ աղան «Գյուղից» պատմվածաշարի մեջ:

Գրիգոր աղան մի վաղխառու կալվածատեր է յեկ գյուղացիների համար հանդիսանում է իբրեկ մի տղրուկ, նա կապված է կառավարության հետ, գյուղական իշխանության հետ, այդ իշխանության պաշտոնյաները նրա հլու հպատակ գործիքներն են յեկ ահա յերբ վոր Գրիգոր աղան արդեն ամբողջ գալառը վալթել է իր ձեռքը յեկ ինչպես Փափազյանն է ասում վամպերի պես, սարդի պես ծծում է մարդկանց արյունը, այդ ժամանակ տեղի յե ունենում գյուղի համար մի արտասովոր դեպք:

Սահակ աղայի տղան Համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետն ավարտելուց հետո վճռում է գալ գյուղ յեկ աշխատել այնտեղ: Սա նման է «Բարկենցի» հերոսին. Յերիուսի անունն էլ Ալեքսանդր է: Նա գալիս է գործելու, նախորդ վորողելով իր նպատակը, թե ինչ պետք է անի ըյուղում:

Նա ասում է բացահայտ կերպով, վոր իր նպատակը պետք է լինի գյուղացիներին ապատել վաղխառուների ճանկերից, հասկապես Գրիգոր աղայի ճանկերից: Ըայց այդ ժամանակ յերկու հանգամանք ծանրանում են նրա առաջ, առաջինն այն, վոր իր հայրն էլ պարտք ունի Գրիգոր

աղային տալու յնչ Գրիգոր աղան սապտում է նրան, վոր պարտքի դիմաց
 կը ծախի նրա տունը: Գրիգորի վոր Ալեքսանդրը միրահարվում է Թերեյի վրա,
 Գրիգոր աղայի աղջկա վրա, բայց ի հարկ է Փափազյանը թույլ չի տալիս իր հերո-
 սին այս խոչնդոտների առաջ կանգ առնելու: Ալեքսանդրը վորոշել է գյուղացի-
 ների շահերը պաշտպանել յնչ գյուղացիներին ապատել Գրիգոր աղայի ձանկերից:

Այն ժամանակ գյուղի մեջ կատարվում է յերկու պրոպագանդա,
 մեկը Ալեքսանդրի կողմից, մյուսը Գրիգոր աղայի կողմից: Վորպեսզի
 Ալեքսանդրի պրոպագանդայի գյուղացիներին ապատի, Գրիգոր աղան մի
 շարք գյուղացիների պարտաճանաչումներ նրանց աչքի առաջ պատաստում է
 յնչ սրանից հետո յե, վոր շարունակում է Ալեքսանդրը իր պրոպագանդան
 գյուղացիության մեջ իսկ Գրիգոր աղան նկատում է, վոր վորոշ գյուղացիներ
 ուղում են թեքվել Ալեքսանդրի կողմը, նա դիմում է կառավարությանը և
 ներկայացնում Ալեքսանդրին, վորպես հեղափոխական, իսկ կառավարու-
 թյունը միջոցներ է նետք առնում Ալեքսանդրին վոչնչացնելու:

Վարագայրն իղնում է այն խորը, ծանր վիճակը ցույց տալով,
 վորի մեջ մնացել է գյուղական ինտելիգենցիան, վորն դիպրում է ծառա-
 իրքի պարի դեմ, բայց կապիտալիստայն յնչ ցարական լոշտանդիսյան միահա-
 մուռ զանգերով զուհ է գնում: Սայն պիեսի համառու բովանդակությունը:

Վորն է այս պիեսի հասարակական արժեքը. հասարակական արժե-
 քը շատ վորոշ յերեվում է: Այն մարդիկ, վորոնք Փափազյանի համա-
 կրանքն են վայելում, ուժեղ են հանդես բերված, ամբողջապես գտնվում են
 նրա գյուղատիրական ծրագրերի, նրա դեմոկրատական հայայքների ազդե-
 ցության տակ: Նա ամեն կերպ աշխատում է վեր հանել յնչ ամեն կերպ
 աշխատում է ցույց տալ վոր Ալեքսանդրը սովորական յերիտասարդներից
 չէ, այն յերիտասարդներից, վորոնք ավարտելուց հետո աշխատում են
 քաղաքում մնալ իրենց համար լավ դիրք նետք բերել, աշխատում են
 իրենց համար լավ սիրով աղջիկ ուղել, աշխատում են շաղ պաշտոն
 նետք բերել, յնչ այդ յերիտասարդները վերջի վերջի ինչպես ասում

ե մարտացանք դառնում էն գյուղի համար «նոյի ազգացներ»:

Ընդհանրապես Ալեքսանդրը հանդես է գալիս հակընդեմ տրամադրություններով, նա չի ուզում քաղաքում մնալ, շաղ պաշտոն ունենալ, փոփոխությանի պայմաններում մնալ, նա ավելի լավ է համարում: Վորպես գյուղի տղա՝ գնալ գյուղացիների համար աշխատել, յեվ այն էլ աշխատել շաղի գյուղացիների համար, վորովհետեւ ինչպես նախադրյալն է ասում հարուստները պաշտպանված են իրենց արձաքե թմբերով, ուրեմն անհրաժեշտ է պաշտպանել շաղի գյուղացիներին, վորոնք պաշտպան չունեն: նա այսպիսով բացարձակ կերպով գյուղ գալուց հայտնում է իր ծրագիրը, նա խկապես թագնված գաղտնի գործիչ չէ նա պարզ ի պարզու ասում է, թե ինքը պետք է պայքարի վաշխառուների գեմ, սա ցույց է տալիս, վոր Ալեքսանդրը անկեղծ մարդ է, վոր նա գեա շիշուցած, անկեղծ գործիչ է: Այս պատճառով էլ նա կարճ ժամանակամիջոցում բազմահան համակրողներ է ձեռք բերում գյուղացիներից:

Ալեքսանդրը սիրում է վոր միայն գյուղացիներին, այլեւ գյուղական բնությունը, գյուղական թարմ ուրը, նրա իգեւան է թափառել գյուղական բնության մեջ յեվ աշխատելուց հետո իր ուժերը թարմացնել գյուղական այդ մաքուր, թարմ կլիմայում: Գյուղացիներից նրա համահրաժեշտ վայելում են ազգատները, յեվ նա իբրեւ ինչնամի այդ գյուղացիության, էանաչում է կուլակներին յեվ կառավարության պաշտոնյաներին:

Այստեղ Փափազյանն իր մեծը բուրժուական գեմոկրատական գրող լինելն ապացուցում է, նա կառավարական պաշտոնյաների նկատմամբ նայնպիսի հակասությունների մեջ է ընկնում, ինչպես մարտացանք:

նա յեվ գտնում է, վոր պաշտոնյաների մեջ կարող են գտնվել այնպիսի պաշտոնյաներ, վորոնք որիճապահ են, վորոնք կարող են լինել յոզովրան բարեկամները յեվ ահա այստեղ, պիեոի մեջ, անըզակ անունով ապիտակները հանդես է գալիս, վորպես Ալեքսանդրի գործին համակրող: Պիեոի թույլ կողմերից մեկը սա է, այս տաճարների առաջ գալը

գյուղում ֆափապյանն, ինչպես հարկն է, չի կարողացել նկարագրել :
 Նա ցույց է տալիս, վոր Գրիգոր աղան անհաղթելի մի ուժ է նա
 նույնիսկ կառավարության պաշտոնյաներին իր նյութարները, ծառաներն է համա-
 րում, բայց այսպիսի պայմանների մեջ գգտնվող Գրիգոր աղայի առաջ ծառա-
 նում է մի պետական, ցարական պաշտոնյա, այն տանուտերը, յեզ նա շնայած
 Գրիգոր աղայի թշնամին է, այնուամենայնիվ մնում է գյուղում յեզ գործում
 Գրիգոր աղայի դեմ յեզ ամարվում է Նիկեթանդրի կուսակիցը: Այս պայման-
 ները շատ անհամոզեցուցիչ են, վոր Գրիգոր աղայի հարվածներ նրա դեմ
 չեն ուժեղանում, այս բանը չի պատճառաբանված յեզ նրա գոյության
 հավանականությունը գյուղի մեջ տարակուսանքի տեղիք է տալիս:

Ինչպես է պաշտպանում ֆափապյանը տանուտերին: Տանուտերի իդեա-
 լական լինելն քաջատրում է նրանով, վոր նա ներսեսյան դպրոցն է ավար-
 տել: Սրանով աշխատում է նրա իդեալից մն արդարացնել, բայց սա ճիշտ
 հիմնավորում չէ, սա ցույց է տալիս, վոր Փափապյանի մեջ կան մանր բուր-
 ժուական տրամադրություններ, յերկու աստուի վրա նստելու տրամադրու-
 թյուններ: Գուց է այս հանգամանքը ֆափապյանը թույլ է տվել
 Կենչուրայի պայմանների պատճառով, մանավանդ վոր գրվածքը դրամն
 յե, իսկ դրամատիկական գրվածքների վերաբերյալ ցարական պայման-
 թում Կենչուրան շատ ավելի խիստ եր: Վորովհետեվ թատրոնի միջոցով
 անգամ անգրագետը լիցք է ստանում, մյուս կողմից թատրոնական
 գրվածքը ավելի մասսայական բնույթ է կրում ուստի այլ ժանրի գրքեր
 ցարական պայմանների մեջ շատ ավելի հեշտությունաբ եր լույս տեսնում,
 քան դրամատիկական գործերը: Այս տեսակետից շափապանց հետաքր-
 թրական է ուսումնասիրել գրողների գրվածքների պատմությունը. պարզե-
 լու համար թե ինչպիսի Կենչուրային պայմաններումն են լույս տեսել յեզ
 Կենչուրան ինչպիսի փոփոխություններ է մտցրել այդ գրվածքների մեջ:

Մենք գիտենք նայել, վոր յերբ Սունդուկյանն իր «Նմուսիներ»
 պիեսն եր գրում, յերկար ժամանակ Կենչուրան թույլ շտվեց այդ պիեսը

լույս ընծայելու, պատճառատրամբերով, վոր պետական պաշտոնյային այդ պիեսի միջոցով Սունգուկյանը վա, ում 4: Պրես - Սամսոնյանն իր դիրքն զտագործելով իր աշխատակիցների կանանց հետ ըստի վապեր եր ստեղծում: Սամսոնյանը պիեսում դուրս է բերված վորպես մի վավաշտ, կեղտոտ, անբարոյական տիպ յեվ այս է պատճառը, վոր յերկար ժամանակ թույլ շտվեց այս պիեսը բեմադրվելու:

Կենուհետեվ պետք է ասենք, վոր հատկապես «Ճայռ» պիեսի հասարակական արժեքը նայել այն բանի մեջ պետք է փնտռել, վոր Փափայանն այստեղ աշխատում է ցույց տալ թե ինչպես գյուղուղում գործում է վաշխառուական կապիտալը յեվ ցույց է տալիս այն խորամանկութունը, սատանայութունը, ցեխն ու արյունը, ինչպես Մարքս է ասում, վորի մեջ քայլում է վաշխառուական կապիտալը: Յեվ իսկապես Գրիգոր աղան վոր մի միջոցի անաջ կանգ չի նստում իր նպատակներն իրագործելու համար, նա նույնիսկ իր սեփական աղջկանը վորպես ապրանք ոգտագործում է իր նպատակներին հասնելու համար:

Ձեռո պետք է ասենք, վոր շատ կարեկոր է նայել հասարակական տեսակետից այն վերաբերմունքը, վոր ցույց է տալիս Գրիգոր աղան գյուղացիության նկատմամբ, որինակ - շատ հետաքրքրական մոմենտ է յերբ Գրիգոր աղան իր մուրհակները պատռոտում է, սա ցույց է տալիս, թե Գրիգոր աղան քանի անգամ այս մուրհակների գումարը ստացել է, վոր նա այդ քայլն անում է, ցույց է տալիս միաժամանակ, թե վաշխառուն համուլված է, վոր նորից նրանք ստիպված են լինելու միեկնուցն է փողի կարիք զգալու դեպքում դիմել իրեն Գրիգոր աղային:

Յեվ վերջապես շորրորդ մոմենտը վոր վորոշում է «Ճայռ» պիեսի հասարակական արժեքը՝ դա ցարական պաշտոնյաների վերաբերմունքն է դեպի Գրիգոր աղան յեվ դեպի Ալեքսանդրը:

Գրիգոր աղայի նկատմամբ ցարական պաշտոնյաների վերաբերմունքը միանգամայն դրական է. գյուղը տառուպում է վաշխառուի

... եւ կրց բայց կառավարութիւնը նոր նկատմամբ միջոցներ չի գտնու
ածում, այլ փակուած է նրա դէմ խոսող Արեգսանդրի բերանը նրան
ձերբակալելով:

Գալով « ժայռ » դրամային գեղարվեստական արժեքի խնդրին
պետք է ասել հետեւյալը: Ամենից առաջ « ժայռ »-ի գեղարվեստա-
կան արժեքն այն է, վոր նա տալիս է գյուղական միջավայրի վորող
չափով հարապատ վերաբարձութիւնը: Գյուղացիները, վորոնք հան-
դես են բերված պիտի մեզ խոսուած են, մտածուած են, արտահայտուած
են այնպես, վոր ընթերցողն իրեն իսկապէս զգուած գյուղական միջա-
վայրում: Ան հասարակ այն, ինչ Փափազյանը կլանքում տեսել է
յեւլ ուսումնասիրել է, կարողանում է հարապատ կերպով վերաբ-
տաւորել, այս իմաստով պիտի հաջողված է վորպէս կենցաղական,
ձիշտ պատկերներով արտայայտուած:

Յերկրորդ արժեքն այն է, վոր պիտի մեզ բացասական տի-
պերը շատ ավելի կենդանի յեն դուրս բերված: Գրիգոր աղան, դա-
տավորը, իսկապէս դրանք կլանքից են յեւլ կյանքը բազմական հարա-
պատ կերպով պատկերացված է: Գրիգոր աղան սա շաբեթ աղայի
դրամատիկայիան է, նրա խորամանկութիւնը, շողմքոր լեզուն, հեռա-
տեսութիւնը, գյուղացիներին շօշուտ յեւլ խաբելու, այս ամբողջ պրակ-
տիկան, այս բոլորը Փափազյանը տվել է վարպետի գրչով յեւլ իսկա-
պես թե ընթերցողը, թե հանդիսականը բազմականից վայրացրով են
լցվում հանդեպ Գրիգոր աղայի: Աս նշանակում է, վոր գրողը տա-
ղանդ ունի յեւլ կարողանում է իր տրամադրութիւններով վարակել յեւլ
ընթերցողին:

Շետո, այս դրամայի գեղարվեստական արժեքը նայել այն է,
վոր հեղինակը կարողացել է սույս տալ, վոր գյուղը շերտաւորել է,
վոր այստեղ իրար դէմ ծառայած են վոր թե անձնակազմութիւններ, այլ
հասարակական դասակարգեր, որինք - կուլակութիւնը, կառավարու-

Բյան պաշտօնյաները մի կողմից յեզ գյուղացիութիւնն ու աշխատագոր
 ինտելիգենցիան մշտա կողմից իրար դէմ ծառանում են, վորպէս վորտ-
 րիմ Թոնամիւնը, յեզ պրեսայի մեջ մենք տեսնում ենք, վոր դրաման
 կառուցված է այս հողի վրա, այս հիմնական հողի վրա յե կառուցված
 նայել սիրո տրագեդիան, այն է, վոր Ալեքսանդրը սիրում է իր հա-
 կառակորդի աղջկանը յեզ վոր այդ հակառակորդի կուլակային դճերից
 կա նայել Թերեզայի մեջ յեզ սրա համար Ալեքսանդրի տրագեդիան ծանրա-
 նում է անտանելի պայմաններում: Վիրել մի աղջկա, վորն իր կուլակ
 հոր հետ կապերը չի կտրում յեզ սա յե պատճառը, վոր աղջիկը վորը
 շարունակ տեսնում է թե ինչպես գյուղացիները կաշառք են բերում հոր
 համար, հազ, էռ, յուղ, չի հասկանում վոր իր հայրը շահագործող է,
 կարծում է, վոր իր հորը գյուղացիները սիրում են: Բայց այն մոմէնտը,
 յերբ Թերեզան կանգնում է հոր յեզ սիրածի մեջտեղը, նա շատ ավելի
 պահպանում է վոր իր սիրածը դադարեցնի այս կոիվը, վորովհետեւ կար-
 ծում է, վոր այդ հարիւրներից պետք է դադարի իր սերը, նա ամբողջ
 պայքարի մեջ ի նկատի ունի իր սերը, ամբողջ պայքարի քաղաքական,
 հասարակական իմաստը չի հասկանում, իսկ յերբ Ալեքսանդրը գլխի յե գլուս
 նրան, նա չի գառնում նրա կուլակիցը յեզ սրանից ել առաջանում է
 Ալեքսանդրի տրագեդիան յեզ նրանց մեջ բացվում է անդունդ այն իմաս-
 տով, վոր Ալեքսանդրը նկատում է, վոր իր սիրածը իր քաղաքական ընկե-
 րը չէ, յեզ նա համոզվում է, վոր իր կայը նրա հետ կարող է լինել
 միայն մարմնական, վոր իրենց հոգիների մեջ հսկայական տարբերութիւն
 կան: Այս տեսակետից պետք է ասենք, վոր դրաման վոր միայն քաղա-
 քական - հասարակական դրամա յե այլեւ սիրո յեզ վոր Գափաղյանը կա-
 րողացել է այս յերկուսն իրար հետ միացնել, սիրո դրաման ծառայելներով
 վորպէս վերնաշենք:

Հատկապէս տիպերի կերտման անպարտեղում Փափաղյանին
 չի հաջողվել իր ինտելիգենտներին տալ այնպես, ինչպես բացասական

արյն է տալիս, բազմապէս անհամոզեցուցիչ յերեւոյթներ կան Ալեք-
 սանդրի ինչպես յեւ թերեզայի հոգեբանութեան մեջ - որինակ նա՛ Ալեք-
 սանդրը շատ շուտով հիասթափվում է յեւ դառնում իր գործի նկատմամբ
 փոքրտես, կամ շատ անգամ նրա՛ն հանդես է բերում վորպես անփորձի,
 անիրազեկի մեկը, քան կարող է լինել մի գյուղացի յերիտասարդ,
 շատ անգամ գյուղական իրականութեանը նա տեղյակ է այնպես ինչպես
 Մուրացիների կամարայնը յեւ նա կարծես մի առաքյալ է Ձեր առաջ
 կանգնած: Նույնը պետք է ասենք յեւ թերեզայի մասին. յերթէ մենք
 վերջնենք Երրվանդադեյի Մարգարիտը յեւ թերեզան իրար հետ համո-
 մատենք, պետք է ասենք, վոր Մարգարիտը Երրվանդադեյի մոտ շատ ա-
 վելի հոգեբանորեն ճշմարիտ տիպ է, շնայած գրական քննադատութեան
 մեջ յերթէ է այն կարծիքը, վոր Մարգարիտը շինծու տիպ է, բայց յերթէ թե-
 րեզայի հետ ենք համեմատում, նա ավելի ճշմարտապատում տիպ է,
 վորովհետեւ այն դիրքը, վոր ունի թերեզան իր հոր նկատմամբ, այն
 մտածումը, թե՛ « Ալեքսանդր, թող հորս գլուխը մի ուրիշը կտրուտե քան
 թե դու, իմ փեսայուն » հոգեբանորեն պատճառաբանված չի, վոր մի
 կրթված աղջիկ հրապարակորեն այսպիսի բան է ասում առանց մտածելու,
 վոր դրանով հորը վարկաբեկում է, վոր դրանով վարկաբեկում է նայել իրեն,
 նա ասում է, վոր մեր ամուսնութեան խնդիրը կը տապալվի, մենք թող
 ամուսնանանք, նրանից հետո թող ուրիշները անպատկեն հորս:

Պիեսայի այս թերութիւններն են պատճառը, վոր « Ժայռ »-ը մի
 նայ վորպես կենցաղային դրամա յեւ հետագա շրջանի համար կոր-
 ցրեց իր արժեքը: Մա ցույց է տալիս, վոր գեղարվեստական արժեքը
 այնքան էլ բարձր չէ, վորովհետեւ բարձր գեղարվեստական գործը չի
 կարող ժամանակի ընթացքում խոնաւալ, լռնահակառակ է նա պետք է
 ժամանակի ընթացքում իր ուժերն ավելի դրսեւորի:

Գալով դրամայի կոմպոզիցիայի, պետք է ասենք, վոր այստեղ
 էլ իրենց դրամա Փապրայանն այնպես է կառուցել իր գրվածքը, վոր մի

շարք կետեր համեմայն դեպս համոզեցուցր չե: Այնքանորը տե-
ղեկութիւն չունի իր հայրենի տան պայմաններէից, նա մի սնանկա-
պած տան վորդը յե, բայց սա իր հոր միջոցներով բարձրագոյն
կրթութիւնն է ստանում, մի մարդ, վորը գյուղից իր կապերը չի
կտրել, յերկրորդ գործողութիւն մեզ է իմանում, վոր իր հայրը
Գրիգոր աղայի պարտապանն է: Այսպիսով այս գործը հեղարկե-
տական մի շարք հիմնապոր թերութիւններ ունի յեվ այս է պատ-
ճառը, վոր այս պիտը մեր որերի համար մնում է պատմական արժեք
ունեցող մի ստեղծագործութիւն:

1905 թվի հեղափոխութեանը հաջորդող ռեակցիայի շրջանում
Փափազյանը գրեց մի շարք գրվածքներ, վորոնց նյութը ռեակցիայի
գործած ազերածութիւններն են ինտելիգենցիայի: Այսպիսի գործեր են
նրա «Կարապետի լիճը» յեվ «Մովսէսին»: «Կարապետի լիճը» մեզ նա
տալիս է թե ինչպես ռեակցիայի շրջանում Ճափալիւս է ինտելիգենցիայի
մեզ բնշնասպանութեան համաճարակը, իսկ «Մովսէսին» պատմվածքի
մեզ տալիս է թե ինչպես 1905 թվի հեղափոխութիւնից հետո ռե-
ակցիայի շրջանում ինտելիգենցիայի մեզ ճափալ է ստանում հոռետեսու-
թիւնը, հուսահատութիւնը յեվ անհեռանկարութիւնը, ի հարկ է ին-
տելիգենցիայի այն խափի մեզ, վորը հեղափոխութեան նկատմամբ իր
դիրքերը պիտի եր յեվ հեղափոխութեան նկատմամբ դարձել է դասալիք:

Աս չի վերաբերում այն ինտելիգենցիային, վորը հեղափոխու-
թիւնից հետո յեղած ռեակցիայի շրջանում նախապատրաստեց 1917 թվի
մեծ հեղափոխութիւնը: Հետո «Մովսէսին» պատմվածքի մասին պետք
է անել հետեւյալը, սա մի պատմվածք է, վորի նյութը վերցրած է
ամառանոսային կյանքից: Այդ ժամանակ այդտեղ նկարագրված դեպքը
շատ բնորոշ է ռեակցիայի շրջանի համար: «Մովսէսին» պատմված-
քն առտոտ բովանդակութիւնը, հետեւյալն է - միջնակարգ դպրոցի
մի հա ուսուցիչ ամառը գնում է Սեվ Տոյի Գելիճքիկ ամառանոցը

հանգստանալու, նա յստեղ ընկնում է մի փոքրիկ շրջանի մեջ: Յերկու
 կին, յերկու աղջիկ գրավում են նրա ուղադրությունը: Մեկը իր տա-
 նուտի որոջ աղջիկը՝ Էրիկան, մյուսը բժշկականության մի ուսանողուհի
 Ադրա անունով: Այս յերկու կանայք հակադասակերներ են: Էրիկան մի
 մեղչանկա, սահմանափակ, ինքն իր կյանքի մեջ միշտ պայտական մո-
 մենտներ փնտրող է, նա ինքը շուտով հրապարակում է յեղ շատ հեղտու-
 թյամբ ել կապերը կտրում է: Իսկ Ադրան երեսայի հակադասակերն է.
 նա քաղաքական գործիչ է, մասնակցել է հեղափոխությանը յեղ այժմ
 ճովափին զելիճըրյում և ի նրա մտածողության նյութը հեղափոխությունն
 է, նրա պարտության պատճառները ուսումնասիրում է յեղ մտածում է թե
 հետագայում ինչպես պետք է հեղափոխությունը նորից վտարի կանգնե-
 ցնել, սակայն հետագայում նա ռեակցիայի ավերածությանը պահ է գնում,
 նա կասկածում է հեղափոխության հաջողությունների մասին, նրա մեջ կաս-
 կածներ է պարթնում, վոր կարող են իրեն ճեքբակալել, վերջի վերջո նա
 սկսում է տատանվել այն ուժերի նկատմամբ, վորոնք պետք է հեղափոխու-
 թյունը առաջ տանեն, հրասթափվում է յեղ ինքնասպանություն գործում:
 Սրանով ել վերջանում է այս վեպիկը:

Այստեղ հիմնականում դրված է յերկու խնդիր - առաջինը սա
 այս գործի հասարակական քաղաքական կողմն է: Հասարակական - քաղաքա-
 կան կողմն այն է, թե փափայլանն ինչպես է կարողանում տալ ինտելի-
 գենցիայի մի վորոշ մասի մեջ ռեակցիայի գործած ավերածությունները, թե
 ինչպես այս աղջիկը պահ է գնում ռեակցիային, առանց մզածելու, վոր միջնա-
 դրից հետո պետք է լինի արեվածագ՝ յեթե ասելու լինենք Տերյանի դարձ-
 վածքով: Մյուս կողմը՝ դա սիրո կողմն է, վոր այս ուսուցիչը տարվում է
 յերկու աղջիկներով, վորոնցից մեկը կրթի ամբողջական ներկայացուցիչ է,
 մյուսը վուտ հոգեկան վեց ապրումների ներկայացուցիչ: Այս ձեով փա-
 փայլանն ուզում է պարզել յերկու հակառնյա կանանց հոգեբանությունը,
 գտնում է, վոր Էրիկայի համար քաղաքական կյանքի բոլոր խնդիրները

վորեվե նշանակություն շունեն, նա իր հոգեկան ապրումներով է տարված, իսկ Արդան անձնական կրթի փոխարեն, ամբողջապես տոգորված է հասարակական, քաղաքական խնդիրներով յեվ վերջը նրա ինքնասպանությունը ռեակցիայի ավերածության, յեվ նրա հոռետեսության արդյունքն է:

Փալով գրվածքի գեղարվեստական արժեքի խնդիրն պետք է ասել, վոր Փափազյանի գործի արժեքն այն է, վոր կարողանում է շատ հետաքրքիր կերպով տալ ճովը, շատ հազու կերպով նկարագրում է ամառանոցային կյանքի մի շարք յերեվույթները: Հետո այս գործում Փափազյանի լեզուն կարելի յե ասել, վոր հասել է իր կատարելության յեվ վերջապես այս գործի մեջ Փափազյանը կարողացել է տալ ռեակցիայի շունը, վոր նույնիսկ այնպիսի աղջիկ, ինչպիսին է Արդան ռեակցիայի լծի տակ ընկեցում է, թե ինչպես այդ ժամանակ ռեակցիայի շունը ձանր եր նստում ինտելիգենցիայի վրա, նա կարողացել է ցույց տալ այն հեղձուցիչ մթնոլորտը, վորն ստեղծել է 1905 թվի հեղափոխությունից հետո ցարի ձեռքով: Բայց սա մեզույ մի կողմն է: Վա յեվ մյուս կողմը. այս գործի մեջ ել ինչպես յեվ մյուս գործերի մեջ գեղարվեստական մշակումն անթերի չէ:

Փափազյանը կարողացել է մարդկանց տալ մի կողմից, ամբողջ մարդը նրա վրձինի տակ դժպտք է ընկնում յեվ սրա համար ել տիպական արվեստը, տիպեր տալու արվեստը Փափազյանի մոտ շատ ավելի թույլ է, քան Շիրվանզադեյի մոտ: Այստ անգամ Փափազյանը փոխանակ պատկերացնելու այս կամ այն յերեվույթը՝ պատմում է իր կողմից, նա աշխատում է ընթերցողին համոզել, վորովհետեւ ինքը չի կարողանում ինչպես հարկավորն է նկարագրել այդ յերեվույթը: Նա Արդայի համար ասում է, վոր նա ամուր, պինդ աղջիկ է յեվ հանկարծ այդ ամուր ձողն ընկեցում է, իսկ սա Արդայի համար տիպական, սապական չի:

Բայի հասարակական, քաղաքական այս թերություններից «Մովսիսին» պատմվածքն ունի նայելի թերություններ ցուտ հոգեբանական բնագավառում: Այս թերությունները հատկապես յերեվում է, յերբ մենք քննու-

Հյան ենք առնում մտազնի վերաբերումը ինչպիսիք Հիլան յեզ Արդան :
 Այդ յերթի փոր-հարաբերությունը փափայլածի գրվածքի մեջ
 է: հասնում մտերմության զերս՝ սասիծանի, ուստի յնս գործնականապես չի
 ապացույցան այս յերկու ազգիկների հոգեբանական նոր տարբերությունները:
 Միջոցով փափայլանը կարող է: ավելի մտերմական հարաբերություն
 ստեղծել, նկատի առնելով, զոր Հիլան իր տանտիրոջ ազգիկն է, իսկ Արդա-
 նը շարունակ հանդիպել է Տոպափին:

Աղջիկների բնավորության սու խորը տարբերությունները մեզ հիշե-
 ցնում է Բելգիացի հայտնի վիպասան Ռոտեն Բախի «Ճամկոչ» վեպը:

Այստեղ գլխավոր հերոսուհիներ հանդիսանում են յերկու կանայք, վորոնք
 միջ մեկը կատարյալ Հիլանն է, կրթուտ, մարմնապաշտ, ավելի պապող, մյուսը
 կարծես Արդանն է, ավելի խոհուն, քաղաքապական մտածմունքներով ապրող
 իսկ սեռական կյանքի խնդիրը նրա մոտ դրված է հետին պլանի վրա:

Ռոտեն Բախի մոտ այս յերկու կանայք քույրեր են, հերոսն ամու-
 նանում է այս յերկու քույրերից մեկի հետ, վորոջ ճամանակ նրա հետ ապ-
 րելուց հետո, այս կինը մահանում է, հերոսն ամուսնանում է նրա
 յերկրորդ քրոջ հետ: Այստեղ գործնական կյանքում ընտանեկան վոլոր-
 ւածք պարզվում է այս յերկու կանանց հակադրությունները:

Փափայլանը չի կարողացել այս հակադրությունն ստեղծել յե-
 նրանց կողմից շատ ավելի հեղինակն է խոսում, քան գեղարվեստորեն
 պարզաբանված է յերեւույթները:

Փափայլանի ստեղծագործության վերջին ժամը, վորով պետք է
 մենք պրաղվենք՝ սա պատմական վեպի ժամըն է: Փափայլանը գել է
 յերեք պատմական վեպ - 1/ «Ալեմգիր» 2/ «Աղջիկեպո» 3/ «Ասի»:

Արանք յերեքն էլ պարսկական կյանքից են առան յեզ վերագրերն
 էլ դրված: Են պարսկերեն «Ալեմգիր» նշանակում է աշխարհ նվաճող:

«Ապերճեցա» - կրօնական մարզաբե - քարոչիչ «Ասու» - ...

Առաջին յերկու վեպերը կապուած են մեկը մյուսի շարունակութիւնը յեկ վիպական գործողութեամբ իրարից անջատված են մեկ տարր ժամկետով: «Աշխարհը» - ի մեջ գործողութիւնը վատարկում է 1891 թվին .

«Ապերճեցա» - յի մեջ 1892 թվին , յերբ խաչերայի համաճարակ եր Պարսկաստանում , Հայաստանում յեկ Հարավային Ռուսաստանում :

Հարց - Ինչ նպատակ է հետապնդել Փափազյանն իր այս վեպերում: Մենք տեսնում ենք , վոր մեր դեմոկրատական գրողներից մեկը Մուրադանը պատմական վեպերը գրել է իր ժամանակակից վորոշ հանգամանքներ լուսաբանելու համար: Այսպես էլ Փափազյանը - սենյուրակու մի շարք դժգոհութիւններ նկատի առնելով նա իր հասարակական - քաղաքական գաղափարները արտահայտել է պատմական վեպի ժանրի միջոցով

Այստեղ շատ կարեւոր է նկատել , վոր Փափազյանը շատ համարակալում է իր պատմական վեպերի նյութն առնում է պարսկական կյանքից . առ է , վորոշ նպատակով է արվել . Բայց գաղտնիք չէ , վոր իր վեպը գրելուց նկատի յէ առել նայել պարսկական իշխանութիւնը յեկ աշխատել է պատասխան տալ մի շարք հասարակական - քաղաքական խնդիրներին . նկ այս խնդիրները լուծել է վորոշ դեմոկրատական հայեցողութեամբ :

Իր պարզմական վեպերի մեջ Փափազյանն արձարձել է յերեք հիմնական պատմական խնդիրներ - 1/ վերապետութեան յեկ ժողովրդի փոխհարաբերութեան խնդիրը . - 2/ կրօնի կամ յեկեղեցու յեկ ժողովրդի փոխհարաբերութեան խնդիրը , - 3/ հերոսի կամ անհատականութեան յեկ ժողովրդական շարժումների փոխհարաբերութեան խնդիրը : Բոլոր այս վեպերի մեջ էլ հեղինակի համակրանքը ժողովրդի կողմն է , սարկ յերկու վոր հեղինակը միապետութեան թշնամին է , շատ բացասական ձեւով է նա ներկայացնում միապետութեան իշխանութիւնը յեկ միաժամանակ Փափազյանը , վորպես մանր բուրժուական դեմոկրատական գրող վերջի վերջում առաջադրած խնդիրը լուծում է անբավարար կերպով : նրա վեպերը ...

... 5 Ե հաշտվողական քաղաքականություն, ուսիրտունիք, այս-
... կարծու է, վոր կարելի յե կրոնական հասկացողությունը հաշտե-
... յի յուրազրի հետ որինակ - նա կրոնը կամ յեկեղծեցին հարյուր տոկոսով
... յի յիստում յեվ յերկրորդ հիմնական պակասությունն այն է, վոր Փափապյանը
... յերջի վերջո շատ խոշոր տեղ է տալիս անհատականությանը յեվ նրա մոտ առ-
... հասարակ հերոսը դառնում է պատմական շարժիչ ուժ, ի հարկե սա միակող-
... մանի կերպով հերոսին որդաւել է նշանակում յեվ նա դառնում է իրոք
... ինդուստրիալիստ:

Անձը շեք յիստում անհատի դերը պատմության մեջ, բայց յեվ
... նրան շեք դարձնում գեոյորդ, այսինքն պատմությունը կերտող, դարբնող,
... ինչպես այդ անուր է Վ. Փափապյանը «Ասիի» մէջ:

Այժմ անցնենք կոնկրետ փաստերին: Առաջին վեպի - «Ալեմզիր»-ի
... ճյուղը առնված է պարսկական կյանքից. վեպն ընդգրկում է նասրեդուին
... Ծահր քաղաքական գործունեության վորոշ շրջանը, հատկապես 1891
... թվականը: Վեպի հիմնական բովանդակությունը հետեւյալն է - Պարսկական
... կառավարությունը ճիսխոտի մեծապաճառը ձախում է անգլիական մի
... ընկերության յեվ անգլիացիների այս շահագործման դեմ, ձառնում է
... պարսկական ժողովուրդը հոգեվորականության գրգումով յեվ վերջի վերջո
... կառավարությունն ստիպված է լինում Անգլիացիների ձեռքից այս մե-
... նավաճառը խլել: 3 երբ վոր կառավարությունը այս պիղումն անում է,
... Փափապյանը սա համարում է ժողովրդի հաղթանակը յեվ որվածքի
... վերջում ասում է թե «Ալեմզիր»-ն ինքն ժողովուրդն է, Վեպի մեջ հիմ-
... նական գործողության շղթան առաջ է տանում մի կողմից ժողովուրդը,
... ապեւի ճիշտ նրա մի խավը «Խեղ-Փուղներ»-ը յեվ մյուս կողմից գլխավոր
... հերոսներ - Աեյիդ, Հաբիբուլլահը յեվ Միրզա Ռիզա Աեյիդը:

Առաջին անգամ խեղփուղներին վտարի յե կանգնեցնում Աեյիդ
... Հաբիբ Ռիզան, նա գիշերով գնում է խեղփուղների հավաքատեղին յեվ
... նրանց գազող մի ճառ է ասում, չ սույն տակով կառավարության հա-

կառուցողական գործողությունը, այս ճառը ճշդով տպավորություն է թողնում խեղճների վրա, նկատի առնելով նախկին այն հանգամանքը, վոր խեղճների հավաքատեղիում զանվում է մի պատանու դիակ, վորը խաների սեռական սանձարձակության արդյունքն էր: Խեղճներն այս դիակ համարում են մի միջոց իրենց վրա բարդելու հանձնագործությունը:

Սեյրդ Հաբիբ Ռուլանն իր ճառի մեջ նկատի առնելով այս հանգամանքը՝ խեղճներին միանգամայն զայրութով է լցնում. արդյունքն այն է լինում, վոր խեղճները հարձակվում են խանի զանձապահի տան վրա ավերածություն անում յեղ այս ճեղով իրենց վրեժի զգացմունքը հագեցնում:

Մինչդեռ Սեյրդ Հաբիբ Ռուլանն ուզում էր գնալ Թեհրան, զապառուցործում է Միրզա Ռիզա Սեյիդը: Սա վրոքի յե կանգնեցնում զապառախ ժողովրդին, յերբ զապառում նրան ձերբակալում են յեղ ուզում են Թեհրան բերել, ճանապարհին Սեյրդ Հաբիբ Ռուլանն ուզում է ապատել նրան, բայց սա նրան չի հաջողվում, վորովհետեղ վորքը կրակում է խեղճների վրա յեղ նրանք փախչում են:

Յերրորդ գործը վոր կատարում է Սեյրդ Հաբիբ Ռուլանը, սա այն է, վոր նա մասնակցում է կառավարական մի կարեկոր ժողովի, վորտեղ քննվում է Անգլիացիներին հաստուցած առևտր խնդիրը, վորովհետեղ Անգլիացիներից մենավաճառը վերցրել էյին, նրանք հաստուցում էյին պահանջում: Այստեղ այս ժողովում Սեյրդ Հաբիբ Ռուլանը մի կատարի ճառ է ասում կառավարության դեմ յեղ ցույց տալիս կառավարության հակաժողովրդական գործը յեղ այս ժողովը վերջանում է առանց վորեղե արդյունքի: Սեյրդ Հաբիբ Ռուլանի վերջին գործն այն է լինում, վոր նա կազմակերպում է Միրզա Ռիզա Սեյիդին բանտից ապատելու գործը: Բանտի վրա մի հարձակում է գործում յեղ այս ճեղով նրան ապատում: Այս վերջինին ապատելու մոմենտը Քափազյանը տալիս է լավատեսական մի հայացքով յեղ ասում է, վոր «Ալեմգիր»-ն ամեն կերպ իր ժողովրդի կամքն է ուզում կատարել:

ինչ հասարակական յեզ գեղարվեստական արժեք ունի վեպը. ամենից առաջ հասարակական արժեքն այն է, վոր մեր գրականության մեջ սա առաջին գրվածքն է, վորի մեջ վարկաբեկվում է մտերկուցումը և Անգլիական իմպերիալիզմը յեզ նրա գաղութային քաղաքականությունը, բե ինչպես խարդախ միջոցներով, ինչպես մուգ հավելիական գործողություններով իրենց նվաճողական քաղաքականությունն են առաջ տանում Անգլիացիները:

Արնչդեռ հայ բուրժուական մամուլը «Մշակ»-ը յեզ «Մուրճ» շարունակ Անգլիական իմպերիալիզմը գովաբանում էին, Փափազյանն իր վեպի մեջ ժողովրդի շահերի տեսանկյունով նույն այս իմպերիալիզմը ցույց է տալիս, վորպես ժողովրդի թշնամի յեզ բուրժուական պարմանակն չէ. վոր հայ կիճոն ոգտագործել է Փափազյանի այս վեպը «Խաչուրներ» կիճոն նկարի համար:

Չեսո հասարակական տեսակետից նշանավոր է այս վեպը նայել նրանով, վոր Փափազյանն առհասարակ միապետությունը յեզ պարսկական շահին առանձնապես հանդես է բերել բացասական գծերով:

Կասկածից դուրս է, վոր Փափազյանի վեպը պարսկական միապետությունը նկատի պանելով, նկատի յե առել նայել պարսկան իշխանությունը, յեզ ցույց է տվել յերկուսի հակամոտորդական լինելը:

Վերջապես շատ կարեւոր է նայել հեղինակի հայացքն այն մասին, վոր իսկապես «Ալեմգիր»-ը ինքը ժողովուրդն է:

Այստեղ յերեկում է Փափազյանի դեմոկրատական հայացքը, վոր միայն շահի, այլեւ պարսկական բյուրոկրատների վերաբերյալ «Ալեմգիր» վեպում բազմաթիվ մերկացումներ կան. բոլորն էլ կաշառակեր են, ժողովրդի թշնամիներ յեզ ոտաք պետության պաշտպան, տվյալ դեպքում Անգլիացիների գործիքը: Գրվածքի հասարակական տեսակետով պակասավոր կողմն այն է, վոր պարսից հոգեվորականությունը դրական գունավորումով է ցույց տալիս հեղինակը: Վիպասանը հակադրելով հո-

գեղարվեստական միասնության գեղ, շատ խոշոր քաղաքական սխալ է կատարում, վորոպ հետեւ հոգեվորականութունն ունի ապրելիկ գծի Պարսկաստանում յեղ նա մնում է միասնության հիմքը յեղ ժողովրդին խաբէլու միջոցներով մեկը:

Գալով վեպի գեղարվեստական արժեքի խնդրին, պետք է նկատել վոր յերկրի հասարակական - քաղաքական թերութուններով պայմանավորված է նախեւ դրա գեղարվեստական թերութունները որինակ հեղինակին չի հաջողուել կենդանացնել իր Սեյիդներին: Այս պարսկական հոգեվորականները նրա մոտ մնում են խոսողներ յեղ կրկնում են հեղինակի համոզմունքները, վորը շատ տեղերում սալական չի խոսողների կենցաղին. յեղ աշխարհայայբին: Վեպի մեջ համեմատաբար հաջող է տվել խաչփուշների կյանքի նկարագիրը: Խեչփուշները Պարսկաստանում լյու մպեն պրոչեւարների, ընչապարկների խաւն է: Փափազյանը խեչփուշների կենցաղը նկարագրում է միանգամայն կենդանի, ունախտական յեղանակով: Թեյեղ պետք է ասենք, վոր վեպի մեջ խեչփուշների այս ակտիվացումը յեղ նրանց քաղաքական գործի մեջ առաջավոր տեղ տալը, վորը շատ չափով իր մեջ պարունակում է վոչ իրական տվյալներ, վորովհետեւ համոզիչ չէ, վոր այս քայքայված հասարակական խաւը կարողանա իր վրա հետեւողականորեն տանել այս խոշոր քաղաքական գործը և պարմանալի չէ, վոր ինքը Փափազյանը հակասութունների մեջ է ընկնում. վեպի մեջ մի տեղ նա իրենալականացնում է խեչփուշներին, իսկ մյուս տեղը ցույց է տալիս, վոր նրանք վերջի վերջո քայքայված մի խաւ լինելով՝ իրենց բարոյական աշխարհայայբն էլ այս քայքայված դրության վորոշ բացասական գծերը կրում են:

Փափազյանի մոտ գեղարվեստորեն շատ ակելի հաջող է տրված կենցաղը, իրական կյանքի մանրունքների նկարագիրը, առորինական վորոշ դիտողութուններ - որինակ՝ հատկապես պարսկա-

Կան շուկայի նկարագրերը մեր գրականության մեջ լակագոյն նկարագրու-
թյուններով մեկն է: ԴՈՐ շատ արժեքավոր մ. նկարագրութունն է:

Այստեղ յերեւում է Փափազյանի տաղանդի ամբողջ ուժը,
ինչ նա տեսել է, գիտել է, ուսումնասիրել է յերկար տարիների
ընթացքում. նա կարողանում է հիանալի կերպով նկարագրել: Իսկ
յերբ վոր Փափազյանը աշխատում է տիպեր տալ, տիպերը նրա
մոտ հանդես գնն գալիս այնպես կոնկրետ, համույր, կենդանի կեր-
պով, ինչպես վոր այս շուկայի մեջ իրականության մի շարք տվյալներ:

Որինակ՝ վեպի մեջ «Ալեքսանդր»-ն իբրև կոնկրետ մարդ հանդես
չի բերված, այնպես վոր յերե վորեկն նկարիչ կարգա այս գրվածքը
յեկ ցանկանա նկարել Ալեքսանդրին, թվում է, վոր նա շատ կ'ընկալարանա:

Գրվածքի մեջ Միրզա Ռիզա Սալիբը յեկս չի կենդանագրվում:
Գայով գրվածքի ուղղության խնդրին, պետք է ասենք, վոր այս-
տեղ հատկապես Փափազյանը փրձել է ռեալիզմ գործադրել, բայց
նրանայդ լրիվ չի ազդողվել ռեալիզմի տարրերը քիչ են այս վեպի մեջ.
այդ տարրերը յերեւում են հարեմի նկարագրության մեջ, Այնըն
խանութի յեկ խոսքովի սիրահարության բաժնում. այստեղ յերեւում
է Ռաֆֆու «Հարեմ» վեպիկի ազդեցությունը:

Փափազյանի յերկրորդ պատմական վեպը «Ակրեֆեպա»-ն է.
«Ակրեֆեպա»-ն ընդգրկում է իր մեջ խուլերայի դարաշրջանի
մի եպիպոդ. յերբ վոր Թեհրանի մեջ մեծ ճաչալ է առնում խուլե-
րան. ամուսի մեջ սկսվում է տարածվել մի անհիմն կարծիք.
Թե վոր մուսուլմանները թունավորել են մայրաքաղաքի զրերը՝
հազատապիալներին: Թունավորելու շամար, ի միջի այլոց յեկ մե-
ղագրում են գերբերին-կրակապաշտ մուսուլմաններին յեկ ահա խու-
լանը պարսիկ հոգեվորականների ղեկավարությամբ հարձակվում է
գիբերերի հազաքատեղաւ վրա: Այդ ժամանակ գերբերը, իրենն ա-
ռաջնորդի կամ Սովպետի ներշնչումով, խոստենին Ակրեֆեպա են

հրապարակում յեղ գլուխ ունենալով նրան դուրս են դաշխ անել յեղ
ձակում մուսուլմանների վրա ու նրանց փախչելու:

Փափազյանը խորեվի այս քայլը բացատրում է նրանով, թե
խորեվը զբաղաշատական վարպետությանը մի նոր բացատրություն է
տալիս, նրան դարձնելով կռվի յեղ լույսի մի դրոշ - ասում է ժողովուրդն
պետք է մոտեցնել այս կռվի յեղ լույսի կրոնին: Հեղ համբերատար
վարդապետության / կրակապաշտության / ներկայացուցիչ խորեվը
դառնում է ըմբոստ յեղ պայքարող մի վարդապետության արտաբու-
րիչ:

Ինչ հասարակական գեղարվեստական արժեք ունի այս վեպը:

Մենք ասացինք վերելում, վոր Փափազյանն ասլթակել է, այս
տեղ նա հետևել է այն մտածողներին, վորոնք շատ խոշոր սխալ
նյին գործում կարծելով, վոր հին կրոնը կարելի յե վերածորոգել, և
նրա մեջ նոր բովանդակություն դնել: Այստեղ նկատի չի առնված
այն, ինչ վոր ասել է ԼԵՆԻՆԸ կրոնի մասին, վոր սա մի ուղյակ
է, ինչ հագուստի մեջ ել կրոնը հանդես գա, միևնույնն է՝ նա հա-
կածողովորական է ըստ նյության:

Զրադաշտական, ինչպես և քրիստոնեական թե՛ հին և թե՛
«նոր» լուսաբանությամբ այս կրոնները ներկայացնում են հակաժո-
րովորական և վնասարարական տեսություններ, հենց այս տեսան-
կյունով Փափազյանի մյուս պակասությունն այն է, վոր Փափա-
զյանը շատ է իդեալականացնում կրակապաշտ առաջնորդ Մովսե-
սին: Շատ յերկար նրան ճառել է տալիս և ինչպես յերեվում է
Փափազյանին շատ է դուր գալիս այս կրոնավորի ճառախոսությունը:

Յեթն «Աշխարհ»-ի մեջ հասարակական կանգան յեղ
ներն են, «Ազերբեյջան»-ի հասարակական կանգան գերբնությունն է,
Էրակաաշտությունը, բայց այն տարբերությունը կա, վոր «Աշխարհ»-ի
մեջ Փափազյանը ավելի շատ պաղպղում է յեղ յեղ յեղ կենցաղային

խնդիրներով, իսկ «Աղետօրհան»-ի մեջ Փափազյանը շատ թույլ կերպով
է տալիս գերբերի կենդանու, պատճառ է միայն նրանց կրոնական մի
ձեռք մասին, նկարագրում է նրանց գերեզմանատունը յեղ վերջ:

Միծըրժա մենք պետք է ավելի շատ տեղեկութիւններ իմա-
նանք այս խաւի մասին, վերջերսի մեզ համար համարել լինի այն բա-
նը, թէ ինչպես մոզպետը կրոնական խանութատուութիւն, կրոնական
եքստազ է առաջ բերում այդ խաւի մեջ:

Հենց այս բոլորով էլ պայտանավորված է վեպի գեղարվեստա-
կան արժեքը. Այս իմաստով ամենից խոշոր թերութիւնն այն է գեղար-
վեստական արժեքի տեսակետից, վոր Փափազյանը չի կարողացել հա-
մարել կերպով առլ այն մթնոլորտը, «այն հասարակական, քաղաքական
տրամադրութիւնները, վոր հարող են տեղեկել «Աղետօրհան» - այսինքն
կրոնական մարգարէ: Մի մարդ, վորին կարող են հազարապալները
հեռեկել յեղ իրենց առաջնորդն ընդունել. «Աղետօրհան»-ի առաջ գա-
լու դեպքը համարել չէ: Հենտ պետք է նկատել նախկ այն պահաու-
թիւնը, վոր ունի առ, ինչպես և «Աղետօրհան»-ը, այստեղ էլ հերոսները
չեն դարձել տիպեր, որինակ մոզպետը շատ ավելի հաճոքս է գալիս իր
ձառերով, քան կենդանի մարդ է. վեպի մեջ ավելի շատ արված է նրա
բանախոսութիւնը, քան կենդանի մարդը:

Բայց ի հարկէ այս բոլորով հանդերձ «Աղետօրհան»-ն գե-
ղարվեստական արժեքից գուրկ գործ չէ յեղ սրա գլխավոր պատճառն
այն է, վոր Փափազյանը պատմել գիտէ, նրա վեպը վոր սկսեցիր
պետք է շարունակես մինչեղ վերջը կարողալ, այսինքն Փափազյանը
հետաքրքիր կերպով գիտէ պատմել տեսածը:

Մնաց մի խնդիր ևս պարզել և սրանով վերջացնել «Աղե-
տօրհան» և «Աղետօրհան»-ի մասին մեր առաջ ները: Այդ խնդիրն հե-
տևյալն է - «Աղետօրհան»-ը և «Աղետօրհան» տպագրվել են «Լուսա»
ամսագրում: «Լուսան» միապետական և ռեակցիոն հայ հոգեվարա-

գյուտ քահանա Աղանյանը տպագրեց Փափազյանի այս պատմա-
պետը: Նա տպագրվեց վաղ թե այն բանի համար, վոր «Ալեմգիր»
մեջ Փափազյանը գնում է անգլիական իմպերալիզմի դեմ, վոր թե
այն բանի համար, վոր «Ալեմգիր»-ը վորպես ժողովուրդ-աշխարհակա-
նե կամ «նկերֆեզա»-ն այն բանի համար տպագրվեց, վոր սրա մեջ
շատ խիստ վերաբերմունք կա դեպի պարսկական միապետությունը:
վորտեղ շատ բացասական փաստեր են հանդես բերված Նասրեդդին
շահի վերաբերյալ:

Պետք է հիշել, վոր «Ալեմգիր»-ի մեջ այն դեպքը յերբ
շահը հանդես է գալիս՝ ճանապարհորդվելու ժողովուրդի մեջ, Փափազ-
յանը նկարագրել է թե ինչպես նա իր 30000 շքախմբով անցնում էր
գավառները և իր հետևից բողնում ավիրածություն: Թե ինչպես
նրա գնալուց հետո յերկիրն իրանից ներկայացնում էր այնպիսի պատ-
կեր, ինչպիսին մորեխից հետո սրբված արտը:

Իհարկե «Լուսն» շի տպարան այս պատմագրությունը հիշյալ
դեպքերի համար: Դժբախտաբար Փափազյանը չէր հասկանում չի յնչի
իր հայացքների մեջ և այդ անհետևյալականությունը որոշագործել է
«Լուսն» հանդեսը: Որինակ՝ «Ալեմգիր»-ի մեջ Փափազյանը ավելի
դրական է տալիս պարսիկ հոգեվորականի տրալը, քան Նա կա. և
վերջի վերջո այս ամբողջ վեպի հիմնական գործող անձը հողեվորա-
կանությունն է: Մյուս վեպի, «Ալեմգիր»-ի մեջ Փափազյանը նոր
կրոնի առաջյալ խոսքերին այս կամ այն շափով զարթոյ է կարգա-
յնել տալիս և աշխատում է յերիտասարգունել այդ պատմական կրո-
նական համոզմունքները:

Շատ բնական է, վոր այս տենդենցները կարող էին
արամագրել «Լուսն»-ի իմբագրությունը, վորպեսզի վեպերը տպագրելու
ի հարկե անտեսելով դեմոկրատական ժողովուրդասիրական տենդենցները:

Փափազյանի յերրորդ պատմական գործը «Ասի»-ն է, վորը նշանակում է ապստամբ: Այս վեպի մեջ ապստամբում է պարսկահայ տակ մի ժողովուրդ՝ քախտարի ժողովուրդը, մի լեռնաբնակ ժողովուրդ, վորը հորիսցանի լեռներում ապստամբում է միապետության դեմ:

Փափազյանի «Ասի»-ն մի դրվագ է այս քախտարի ժողովրդի ապստամբության պատմությունից: Այս պատմավեպի համարուտ բովանդակությունը հետևյալն է: Բախտարի ժողովուրդը ապստամբում է նասրեդդին Շահի ժամանակ մի արյունահեղ պայքար է սկսում պարսիկների յեվ միապետության միջեվ յեվ այս պայքարի մեջ վերջի վերջի փոքրաթիվ ժողովուրդը, սպառնալից սվելի հետամնաց տերերկայի տեր ժողովուրդը պարսվում է Շահի վորքի հանդեպ յեվ Շահի վորդին սպանելով քախտարի ցեղի առաջնորդ Հեյդար Ալի խանին, գերի յե վերցնում նրա վորդիներին յեվ բերում Թեհրան, վորպես պատանդ: Յեվ ահա այս «Ասի» պատմավեպը Փափազյանը Հեյդար Ալի խանի վորդիներից մեկին Մեյլի Դուլի խանի դարձի ու անվան պատմությանը: Բախտարական ժողովուրդը կարծում է, վոր իր առաջնորդի վորդին մի որ կփախչի, կ'գա իրենց հայրենիքը յեվ նրա առաջնորդությանը իրենք նորից կ'ապստամբվեն ու կ'ապստամբվեն: Բայց փրանակ քախտարական ժողովրդի այս հույսերն իրագործելու Մեյլի Դուլի խանը դառնում է ռենեգատ-դավաճան: Փոխանակ իր հայրենակիցների հետ ապստամբվելու Շահի դեմ, Շահը քրչե մնում, վոր նրան ուզարկի իր հայրենիքը, վորպես պարսկական պաշտոնյա: Ինչ միջոցներով է կարողանում Շահը հասնել իր նպատակին: Նա ուսյումի, կունանց, ինճուխների միջոցով կարողանում է քայքայել այս լեռնական իրիանի բարոյական կոյովը յեվ ապստամբության հերոսը դառնում է անկման հերոս:

Յեվ ահա այդ ժամանակ այս անկման դեմ կռվում է Մեյլի Դուլի խանի դաստարակ հալեն, վորն ամեն կերպ աշխատում է նրան այս քայքայված դրությունից ապաստել: Մակայն ի վերջո նրա

անկոր կռիվը պարսկական Շահի այս աչքեպետության դեմ ու բոլոր
գործադրած միջոցները ապարդյուն են լինում յե՛վ նա այլատուրում է ու
մահանում առ անուշամբ: Վորքան վոր կալեն վոգեվորվում է Մեյթի Ղուլի
խանին, վոր իր հայրենիքը սպասում է նրան, վոր պետք է պատուելի
դրոշակ բարձրացնել, Մեյթի Ղուլի խանը նրան ասում է, վոր այնքան,
վորքան պարսիկները մի հսոր միապետություն ունեն, վերջինիս դեմ
փոքրաթիվ ուժերով կռվելը կլինի խելագարություն: Վերջի վերջը այս
համոզումը նրա փոխվում է թուլամորթության ու նա դառնում է Շահի
հավատարիմ պաշտոնյաներից մեկը. յե՛վ այս աչքապետության հերոսը դառ-
նում է մի ոպորտունիստ, ուժեղի առաջ խոնհարվելով յե՛վ համակերպվե-
լով: Նա դառնում է Շահի հավատարիմն այն աստիճան, վոր Շահը
ուզում է նրան իբրե՛վ իր մոտ մարդ յե՛վ պարսկական պաշտոնյա ուղար-
կել բախտիարտի ժողովրդի մեջ աշխատելու: Այս ժամանակ է, վոր նրա
մեջ արթնանում է խղճի խայթը, նա մտածում է, թե ինչպես պար-
սիկները սպանեն իրեն հորը, իսկ ինքը վորպես նրանց պաշտոնյա
գնա իր հայրենիքում աշխատի և վճուրմ է ինքնասպանություն գործել:

Վեպի վերջաբանում Փափալյանը այն միտքն է հայտնում, վոր
այս հերոսի մահը դառնում է բախտիական ժողովրդի ապատարբան մահ:

ժողովուրդը չի ապատարբվում յե՛վ դառնում է մի սարուկ ժո-
ղովուրդ յե՛վ ընդունում պարսկական հպատականությունը: Այստեղ Փա-
փալյանը դառնում է հոռետես. ասում է մի քանի տարուց հետո բախտի-
ական ժողովրդի անունը պատմությունից կընջվի: Այս է վեպի բովանդակությունը:

Ինչ հասարակական. յե՛վ գեղարվեստական արժեք ունի այս
պատմավեպը: Հասարակական տեսակետով վեպի հիմնական թեմայից
այն է, վոր այստեղ Փափալյանը հանդես է գալիս վերին աստիճանի
ինդիվիդուալիստական աշխարհայացքով. նրա այն կարծիքը, վոր հերո-
սի մահը - ժողովրդի մահն է, սա արդեն հակադրական տեսակետ է
հակասում է նրա այն կարծիքը, վոր գրել է 1896-97 թվերին իր

գլխայից գրած նամակաշարքում - պատմահայաստանի ինքնավարության
լիտական բնութան մասին: Նա այստեղ այն կարծիքն է հայտնում, վոր
անհատի դերը պատմության մեջ շատ է զերագնահատվում: Փափազյա-
նը այս հորվածների մեջ հարձակվում է նայել հայ պատմագիրների
վրա, վոր նրանք ավելի շատ սքազվել են թագավորների, իշխանների գոր-
ծերը պատմելով յեվ վարագույրի հետեվ են թողել բուն գործողներին՝
ժողովրդին: Այստեղ Փափազյանի աշխարհայայքը այն տեսակետն է ար-
ձարձում, թե պատմություն ստեղծողը ժողովուրդն է և վոր անհա-
տի դերը այստեղ - պայմանական է, իսկ սրան հակառակ, իր «Ասիա»
պատմավեպի մեջ, անհատի դերը դարձնում է վճռական: Տեղ անհա-
տի դերի այս զերագնահատումը «Ասիա» պատմավեպի ընդամենը ամե-
նախադր թերությունը է, այստեղ թերագնահատվում է բախտիական ժող-
ովրդի ազատագրական յեռանդը: Նա գրում է, վոր 50 տարի հետո բախտի-
ական ժողովրդի անունը պատմության մեջ չի լսվի. բայց մեծք տեսնու-
մնք, վոր այս պրոզաներ, այս նախատեսությունը չի ճշտվում:

1907 թվի պարսկական ազատագրական շարժումների մեջ

բախտիարի ժողովուրդը բռնում է առաջին տեղերից մեկը:

Իսկ ինչ զեղարկեստական արժեք ունի «Ասիա»-ան վորպես
պատմավեպ. այստեղ ել ինչպես իր առաջին յերկու պատմավեպերու
Փափազյանն հանդես է գալիս վորպես դեմոկրատ, վորպես ժողովրդա-
սեր յեվ այդ յերկու կոպող ումերի միջեվ, բախտիական յեվ պարսկա-
կան կառավարության միջեվ, նրա համակրանքը ճնշվողների կողմն էր:

Ամեն կերպ նա կողմնակից է ցույց տալիս իրեն պարսկական
ազատագրական շարժումներին, ամեն կերպ աշխատում է ցույց տալ իր
համակրանքը այս փոքրաթիվ ժողովրդի ազատագրական կռիվներին. ա-
յնու վոր այս հիմնական տենդենցը կարճ իր թելի պես անցնում է
Փափազյանի այս վեպի մեջ և պատմավեպը ազիտայիայի տեսա-
տից բնականորեն արժեքավոր գործ է յեվ հնարավորություն է

իս ժողովրդի մեջ, վորպես ազիտացիոն գործ - այս տրամադրութիւնները պարզանալու: Հիմնական տենդենցը, յետե հարկ յենք առնուած գույտը վորոշ արժեք ունի:

Գալով տիպական արվեստին, պետք է ասենք, վոր դժբախտաբար Փափազյանը չի կարողացել Մեյքի Զուլի խանի տխուր տեսնեվողականորեն: Ընթերցողը վեպը վերջացնելուց հետո, Մեյքի Զուլի խանի մասին մի անբողջական հասկացողութիւն չի կարողանում կազմել, և սրա պատճառն այն է, վոր հեղինակի հասարակ Մեյքի Զուլի խանի տխուր միաձուլված և հետեվողական է:

Փափազյանն աշխատում է ապացուցել, վոր Մեյքի Զուլի խանը ոպումի, կանանց, խնջույքների ազդեցութիւն տակ կամայալամայ դառնում է դասալիք: Բայց հենց ինքը, Փափազյանը, վեպի սկզբից ցայց է տալիս, վոր Մեյքի Զուլի խանը հենց այն գլխից էլ ապստամբութեանը կողմնակից չի յերել. ուստի անկման մասին խոսք չի լինել չի կարող: Իսկ ինչո՞ւ նա դեմ է ապստամբութեանը: Վորովհետեւ գտնում է, վոր պարսից միապետութիւնը ունեղ է և մի փոքրաթիւ ժողովրդի այսպիսի ապստամբութիւնը պիտի հաճարել յերեխայութիւն - ապանտորա: Նա ասում է « Գեղք է շահի հետ, պարսիկների հետ, լեզու գտնել և այդ ձևով բարտանան ժողովրդի խնջիրը լուծել »: Ինչե անկման մասին խոսք ևս ուրա և ու անկումը վոր թե Մեյքի Զուլի խանի համար է, այլ կալեյի:

Կալեն խոսում է իր սանի հետ. աշխատում է համոզել նրան, կալեն չի տեսնում, թե իր սանը ինչ հարացքներ ունի դեպի աստուծոյ շուքիւնը:

Այս վեպի ամենամեծ թերութիւնը հենց այն է, վոր հեղինակը Մեյքի Զուլի խանի և կալեյի տեսակետները իրար հետ չփորձում է:

Վերջացես գեղարվեստորեն համոզեցուցիչ չէ, վոր Մեյքի Զուլի խանը ինքնասպանութիւն է գործում: Սա ճիշտ է, յետե կանոն:

Նա՞ն լինե՞նք Լաւելի տեսակետի վրա, բա՛ն ճշմարտ չե՞նք, « վերսնում»
 ենք Մելքի Առաքիլի տանի տեսակետը, վորովհետեւ, ինչպէս սասայինք, նա
 ապստամբութեամբ դեմ է և գտնում է, վոր պարսիկները հետ պետք
 է լեզու գտնել: Մելքի Առաքիլի տանը շատ ավելի հետեւողական կ'մնար,
 յերբ նա ինքնապատմութեամբ վերջ շտար իր կյանքին յեղ ընթերցողութիւն
 համար շատեղծեր մի տարակուսանք: Այս մէկերը Փափազյանը չի կարո-
 ղացել այնպէս քանդել: վոր մի ներդաշնակ բան ստեղծի յեղ ավելի
 մընքնել է ճանապարհին. նույնը պետք է ստել նաև Լաւելի մասին.
 Լաւելն- նրա դաստիարակը ամենից առաջ շատ անհասկանալի կերպով
 ներկա չէ պարսկական պաշտօնում: Մի դաստիարակ, վորը ինչ շինում է
 պարսկական պաշտօնը - նա աշխատում է քանդել պարսկական պաշտօն
 աշխատել և դարձնել է Մելքի Առաքիլի տանին պարսկական որենտացի-
 այի մարդ, սա ուղում է քանդել այդ. այստեղ էլ, ճիշտ նույն բանը տե-
 ղի ունի, ինչ վոր «Ճայռ»-ի մէջ, տանուտերը, վորը քանդում է
 Գրիգոր աղայի գործը - մի աղա, վորի կողմն է կառավարութիւնը,
 վոստիկանութիւնը, բյուրոկրատիան յեղ այսպիսով այդ տանուտեր գոյու-
 թիւնը ավելի շուտ պայմանավորված է Փափազյանի կամքով. նույնը
 յեղ Լաւելի գոյութիւնը. իբրեւ մեկը, վոր պաշտօնի դեմ ուրույնիա
 չէ կազմակերպում, նրա ներկայութիւնը պարսկական պաշտօնում վորչեմէ
 բանով պայմանավորված չէ: Այս իմաստով մենք տեսնում ենք, վոր
 Լաւելն գեղարվեստական գոծի մի ամպստմար է. նա վոր այլ ինչ է,
 յերբ վոր Մելքի Առաքիլի տանի խղճի ձայնը, նրա ներքին ձայնը, վորը
 որչեպտացել է, բայց կենդանի մարդ չի դարձել: Մելքի Առաքիլի տա-
 նի մէջ խոսում է յերկու ձայն - բախտաբան ժողովրդի, իր հոր ձայնը.
 յերկրորդ ձայնը - սա պարսկական պաշտօնի ձայնը, իր քաղաքա-
 կան համոզումների ձայնը, իր ռեալիզմի ձայնը. մի ձայն, վորը զրո-
 նում է, թե վորքան ժողովուրդ ահաւելի պետութեան ունի չի կա-
 ռող պայքարել: Այս տեսակետից Լաւելն ինքնուրույն գոյութիւն

չունի, նա մնում է մի մշտնապատ հոգեբանական պրոբլեմ:

Քաղով վեպի կոմպոզիչիային, պետք է ասենք, վոր Փափազ-
յանը վոր միայն տվել է այն, ինչ վերաբերում է բախտական մո-
ղովորի ապստամբությանը, այլ յեվ միջանկյալ փայմարիվ պատմություններ
է արծ, վորով նպատակ է ունեցել պարզելու պարսկական կյանքի մի
շարք խնդիրները: Խնդիրներ, վորոնք անմիջապես կապված չեն վեպի
հիմնական թեմայի հետ: Փափազյանը մի շարք տեղեկություններ
ունի պարսկական կյանքի վերաբերյալ, վորպիսի տեղեկություններ նա
աշխատում է մտցնել վեպի մեջ: Զեվ բնական է, վոր այս մի շարք
պատմվածքները վեպի կառուցվածքը խճողում են, ծանրաբեռնում
յեվ վեպը տուժում է իր ամբողջության կողմից: Այսպես որինակ՝
հին յեվ նոր պարսիկների վեճը: Մանրամասն նկարագիր պարսկական
մի խնճուղի յեվ այլն: Ինչպես այստեղ, նույնպես յեվ Փափազյանի
մյուս վեպերում, Փափազյանի ուժը նրա պատմելու արվեստի մեջ է:

Փափազյանն խիստպես հետաքրքիր պատմող է նա իր ունեցած տե-
ղեկությունները կարողանում է ընթերցողին տալ, իր հերոսների զրույցի վե-
ճերի ընթացքում: Փափազյանի թերությունն այստեղ, գեղարվեստական
տեսակետով այն է, վոր տիպերի հոգեբանական կարգապետը հետեվողակա-
նությունը կերտումը նրա մտտ ավրվում է, յեվ ընթերցողը փոխանակ մի
համոզում կազմելու այս կամ այն հերոսի մասին - տատանվում է տար-
բեր պատկերացումների միջեվ: այսպես որինակ՝ հենց գլխավոր հերո-
սի՝ Մեյթի Ռուչի խանի, կամ այլ խանի Թավմազ խանի, վորը նույն-
պես բախտական իշխան է. յեկել է պալատ - անձնատուր է յե-
ղել խանին; հպատակություն է հայտնել յեվ դարձել է պարսկա-
կան որձնուայիայի ներկայացուցիչ, այս խանը անհասկանալի պատ-
ճառներով Մեյթի Ռուչի խանին անվանում է դավաճան: Բայց ըն-
թերցողը - դժվար է հասկանում այն դրդապատճառները, վորը ստիպում է
Թավմազ խանին այսպիսի հայտարարություն անելու: Պարզ չէ թե ինչ

առավելություն ունի Թափապ խանը ինքը, վոր իր նման մի ուրիշին
 դատապարտում է. յեվ վերջի վերջո Թափապ իշխանն ել տեսնում ենք,
 վոր վոչ մի առավելություն չունի, համեմատած Մեյթի Ղուլի խանի հետ
 կամ յերես ունի, ապա Փափապյանը շի կարողացել չույստարել յեվ
 մնում է, վոր ընթերցողը կուհուսներ անի: Սա վեպի թերությունն է:
 Նիշենք Նայել այն, վոր Փափապյանը իր բոլոր տիպերին հավա-
 սար ուղարկությանը չի տալիս, վոր առաջ է քաշում վորոչ տիպերի
 յեվ վարագույրի հետեվն է թողնում մշուշի մեջ, մի շարք տիպերի:
 Իսկ մենք գիտենք, վոր լավագույն գրողները հիմնականում գըլ-
 խավոր յեվ յերկրորդական հերոսներ չունեն. լավագույն սողների մոտ
 փոքր տիպերն են դուրս են բերված շատ բնորոշ շատ համուլիշ:
 «Ասի» պատմավեպի գեղարվեստական արժեքի մի կողմն ել
 պետք է համարել այն, վոր հիշեցնում է Փափապյանի արձակ բա-
 նաստեղծության շնորհքը, մի շնորհք, վորը նա արտահայտել է ու-
 թիշ գրվածքներում ևս - որինակ «Կուր դալու»-ի մեջ: Այդ շնորհքը
 արտահայտել է Նայել այստեղ - որինակ՝ շատ գեղարվեստական կերպով
 է տվել Մեյթի Ղուլի խանի յերազները՝ ոպյումի ապրեցություն
 տակ:

IV

Մնաց մի խնդիր յեվս պարզեք դա Փափապյանի կրած
 գրական ապրեցության խնդիրն է:

Վրբանես Փափապյանը իր հրատարակած «Վտակ» ժողովա-
 ծուի մեջ տպագրել է Յուրի Վեսելովսկու մի հոդվածը «Արեվմտա-
 յեվրոպական գրականության ապրեցությունը հայ գրականության վրա»
 խորագրով. այս հոդվածի մեջ Յու. Վեսելովսկին խոսում է Նայել Փա-
 փապյանի կրած գրական ապրեցությունների մասին յեվ ոուս քննադա-
 տը այն կարծիքն է հայտնում, վոր Փափապյանը նկրեյական է. գերմա-
 նացի փիլիսոփա Ֆրիդրիխ Նիշենի աշակերտն է. նա գտնում է, վոր

Փափայանը հայ փոքրաթիվ նիշնականներից մեկն է, վոր նիշնեյի ուսմունքը մասսայականացնում է ժողովրդի մեջ:

Նա ինքը հետեւում է նիշնեյին, ոգտագործում է նրա փոխափայտութիւնը յեւ այդ փոխափայտութիւնը մեղմացրած, բարեփոխած կերպով մասսայականացնում է ժողովրդի մեջ:

Կարծում ենք, վոր այս տեսակետի մի մասը ճիշտ է, մի մասը սխալ: Ճիշտ է այն մասը, վոր իսկապես հայ գրականության մեջ Փափայանը առաջիններից մեկն է յեղել, վոր նիշնեյի մասին գրել է յեւ աշխատել է վորոշ շափով նրա ուսմունքը մասսայականացնել. ճանորայրել է նրա գործերի հետ, սկսել է նույնիսկ նրա գործերիցը այսպես. «Ամալատուտրան» թարգմանել յեւ կիսատ է թողել: Նա հաճախ հիշատակում է նիշնեյի անունը, խոսում է նրա ուսմունքի յեւ նրա գործերի մասին: Ճիշտ է յեւ այն, վոր Փափայանը վորոշ քննադատական վերաբերմունք է ցույց տալիս նիշնեյին: «Մուրճ»-ի մեջ գրված մի հոդվածում / 90-ական թվականների վերջերին / նա գրում է. նիշնեյի ուսմունքը ունի յերկու մաս - քաղաքական քննադատող նիշնեյի կա դրական. Տրագրեր առաջադրող նիշնեյ, յեւ Փափայանը գտնում է, վոր քննադատող նիշնեյ ավելի բարձր է յեւ համակրելի քան այն նիշնեյ, վորը առաջադրում է իր Տրագրերը՝ մարդուն կերպարանափոխելու համար: Այս դրական Տրագրեր առաջադրող նիշնեյ նրա կարծիքով վերին աստիճանի հակակրելի յե. կարծեք սրանով Փափայանն ուզում է ցույց տալ, վոր ինքը ոգտագործել է նիշնեյի քաղաքական կարծիքները յեւ իրոք աշխատում է մի շարք քաղաքական կարծիքներ ոգտագործել: Իսկ ճիշտ չէ Յուրի վետլովսկու մյուս պնդումը, վոր իսկապես Փափայանը պտարյուն նիշնեյական է: Ճիշտ չէ հենց այն տեսակետից, վոր վերջի վերջո նիշնեյ Տաշխատական գաղափարախոս է: Տաշխատական հիտլերական զերմանիան ներկայումս հրատարակում է նիշնեյի գրվածքները վորպես:

Ֆաշիզմի մեծ կշարիկի խոշոր օրրժեր ու ամենուրեք կանգնեցնում է նրա արձանը: Այս նիշընի հետ Փափազյանը հիմնականում վոր մի կապ չունի: Մենք տեսնում ենք, վոր Փափազյանի էյուրթունը, նրա գեղարվեստական արժեքի միջուկը, ժողովրդասիրութունն է, ժողովրդի քաղաքական յեվ սոցիալական պատագրման խնդիրն է. մի խնդիր, վորը ժողովրդի թշնամի Ֆաշիզմը աշխատում է խափանել:

Յեվ իսկապես բոլոր այն դեպքերում, յերբ անզամ գիտակցութեն Փափազյանն աշխատում էր նիշընին այս կամ այն շափով ողտագործել, սա նրան չի հաջողվում. յեվ վորոշ տեղեր կարելի յե ասել, վոր նա մեր գրականության մեջ շամ կոպիտ մտքեր է արտահայտել, վորով թեքվում է դեպի անարխիզմը. որինակ՝ «Ըմբոստ յերգերի» մեջ ասում է թե՛ պարտականութունը այն պիտուն է, վորտեղ եղեր են կապում: Չեստ պետք է նկատի առնել, վոր իսկապես խորապես սրխալվում է գեղագետ Փափազյանը յերբ ցանկանում է մի շարք տիպեր տալ ընդորիմակելով նիշընին - որինակ՝ «Եմմաս»-ի մեջ Սուրենյանը, «Ասպետ»-ի մեջ վարժապետ վահանը յեվ այլն:

Նիշընն, սա իմպերիալիստական գերմանիայի բուրժուապիայի փիլիսոփան է. այն բուրժուապիայի, վոր գերմանական յունկերական ֆեոդալիզմի լծի տակ պաշտպանում էր Շոպեն - Շաուերի պետիսիզմը և յուսում էր համակերպության մասին: Կամք ունենալը, կամեցողութուն ունենալը համարվում է ամոթ բան, իսկ 80-ական թվականներին գերմանական բուրժուապիան սկսեց իր նվաճողական քաղաքականութունը, առաջնորդելով նիշընի գաղափարներով:

Այս նվաճողական քաղաքականութունը գարձավ մի կուլուր պաշտամունք յեվ ժողովրդական բոլոր համոզմունքները համարվում էր թուլամորթութուն: Սոցիալիզմը նրանք համարում էին թուլերի համոզմունք, կարեկցության մոթալ. ասում էին, վոր խիղճը յեվ արդարութունը պետք է յենթարկվի ուժի վարպետությանը.

իրավունքը ուժեղինն է , որեքը պաշտպանում է ուժեղին :

« Զալատուսարա » - յի մեջ խոսում է , վոր ահռելի վիճեք կարելի չե փռել յեվ կործանել թույլերին , վոր գերմարդը ձնվի : Աս գերմանական բուրժուապիայի այն վայրենի վարպետությունն է , վորի մեջ ժողովուրդը , վորպես թնդանոթի միս ծառայեցնում է իր նվաճողական քաղաքականությանը : Բնական է , վոր այս ֆաշիստական նիշնյի յեվ Փափապյանի գրական վաստակը իրար հետ հիմնականում վոշինը շունեն . բայց վերջի վերջո չի կարելի ժխտել այն հանգամանքը , վոր Փափապյանը վորոշ ժամանակ հրապուրվել է նիշնյով , ճիշտ այնպես , ինչպես հրապուրվել է մի ժամանակ և Լեվետիկ Խահայանը : նիշնյից Փափապյանի ստեղծագործության մեջ մնացել է վորոշ ինդիվիդուալիստական աղյարըմբռնում , անհատի դերի գերագնահատում յեվ մասսաների դերի թերազնահատում :

Կրկնում ծնք այս բանը վորոշ շափով գալիս է նիշնյից : Բայց նիշնյականությունը , բացի քաղաքական հասարակական գավանանք լինելուց միաժամանակ յեվ վորոշ գեղարվեստական ուղղություն է :

Նիշնեն նատուրիալիզմի փիլիսոփաներից է . այս կողմից էլ նիշնյի յեվ Փափապյանի միջեվ վոշինը ընդհանուր չկա :

Փափապյանի ռեալիզմը շատ ավելի թեքում ունի դեպի ռոմանտիզմը , քան դեպի նատուրալիզմը : շեռո պետք է նկատի առնել նա յեվ այն հանգամանքը , վոր մի շարք հասարակական - քաղաքական խնդիրներ Փափապյանի մոտ յերբեմն հակասական կերպարանքով են հանդես գալիս : Արի՞մակ՝ Փափապյանի վերաբերմունքը դեպի հոգեվորականությունը . մենք տեսնում ենք նրա այս տատանումը « Եմմա » - յի « Ապրեկեցա » - յի մեջ : Այս տատանումները ցույց են տալիս , վոր Փափապյանն իբրեվ մանր բուրժուական դեմոկրատ գրող , մի շարք իւրեդիրների վերաբերյալ չի կարողացել հաստատուն կողմնվորոշում ունենալ : Այդ տատանումները ցույց են տալիս , մի այլ կողմից ,

Փափայանը հիմնականում իբրև ժողովրդասեր մի գրող, նիշ-
 շեյի ֆաշիստական փիլիսոփայության հետ վորյեվե կապ ու առնչու-
 թյունն չունի: Բայց յեվ այնպես մենք չենք ժխտում, վոր Փափայ-
 անք ուսումնասիրել յեվ վորոշ շափով ցանկացել է որտազործել
 նիշշեյի գեղարվեստական արժեքը: Նիշշեյն ասում է, «Բն յեվ այս
 հեղինակների տարբերությունը այն է, վոր յես աշխատում եմ մի եջի
 վրա արտահայտել այն, ինչ վոր ուրիշ հեղինակներ արտահայտում
 են 10 եջի վրա»:

Վոճի այս սեղմվածությունը, աֆորիզմներով խոսելու սո-
 վորությունը յեվ վերացական մտքերը պատկերավոր արտահայտելը
 մի որինակելի արժեք է Փափայանի համար: Նա սուր է կարճ խո-
 սել, գրել: Արվեստի այս կողմը Փափայանը մի շարք նվեյանների
 մեջ յերեվում է: Նա տալիս է կարճ հակիրճ գրական ժանրի որի-
 նակներ, վորի միջոցով աշխատում է որտազործել նիշշեյի այս
 որինակը մի եջի վրա արտահայտել այն, ինչ վոր ուրիշը արտահայ-
 տում է 10 եջի վրա:

Այսպիսով Յուրի Վեսելովսկու տեսակետին գալով, պետք է
 ասենք, վոր ճիշտ է Փափայանը նիշշեյի աչքեցություն տակ յեղել է,
 Բայց այդ աչքեցությունը նրա վրա խորը չի յեղել: այնպես վոր վեր-
 ջի վերջո նա չի դարձել նիշշեյական յեվ մնացել է ավելի ժողովրդա-
 կան հեղինակ, քան ֆաշիստական փիլիսոփայի աշակերտ:

Փափայանն առհասարակ մեր վարգապաճ գրողներից մեկն
 է յեղել: Նա յեվրոպական լեզուներ գիտեր, ուներ գրական բարձր կր-
 թություն, շատ է ճանապարհորդել, շատ է կարգացել յեվ բնական է,
 վոր նրա գրելակերպի վրա յերեվում է կուլտուրա: Յերթ նա վորյեվե
 ժանր բանեցնում է, այդ ժանրի վրա դուք տեսնում եք այս կամ այն
 ոռա և արեվմտայեվրոպական հեղինակի բարերար աչքեցությունը:
 Բայց դժվար կլիներ Փափայանին կապել վորյեվե հեղինակի յեզակի

աղբեցության հետ: Յերե վերցնե՞ք նրա տաճկահայերի կյանք
 տրված պատմվածքները, դուք այստեղ նկատում եք Ռաֆֆու շունչ
 բայց մե՞նք տեսնում ենք, վոր վերջի վերջո ֆափաղյանն ամբողջ
 պես առօրյան չէ: Յերբ նա իր նովելներն էր գրում, իրական
 կյանքից ունայնատական վոգով, դուք այստեղ նկատում եք Մարտի-
 սանի աղբեցությունը, մասամբ յե՛վ առա նշանավոր նովելիստ Գար-
 ղինի աղբեցությունը - որիմակ՝ « Ըմբոսաի մահը » . յերե վերցնում եք
 ֆափաղյանի գրական խողոր վեպերը, դուք այստեղ տեսնում եք
 առա յե՛վ ֆրանսիական նշանավոր գրողների աղբեցությունը:

« ժայռի » հեղինակը նորվեգիացի դրամատուրգ Իբսենի
 գրական ժառանգության աղբեցության տակ է: Պատմական
 վեպերի մեջ, նա վորոշ շափով աչքով է Ռաֆֆուց, Վիկտոր
 Հյուգոյից, Ծերենցից, Մուրապանից յե՛վ մի շարք այլ հեղինակ-
 ներից: Բայց վերջի վերջո ֆափաղյանն այս բոլոր աղբեցու-
 թյուններով հանդերձ մնում է հայ գրականության մեջ
 իբրև ինքնուրույն մի հեղինակ:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0067590

III
2224

Պետական արտոնական հրատարակչության տպարան, Յերևան
Չափեր N 617, տիրուժ 300